

Batlı Seyyahların Gravürlerinin Gözünden XIX. Yüzyılda Bir Osmanlı Kenti: Tokat

Murat Hanılçe*

“*Tokat* kayalık ve ormanlık bir vadiye kurulmuş olup güzel ve resmedilmeye değer bir şehirdir. Şehirin ortasından sarp ve yalçın bir kaya kitlesi yükselir. Bu kaya kitlesinin zirvelerinde ise eski bir kalenin kalıntıları yer alır. Evler çoğunlukla iki katlı ve hepsi kiremitlidir; sokaklar düzenli ve temiz, pazar yeri açık ve geniştir.”

William Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*,..., s. 17.

Giriş

Gravür (baskı resim), bir görüntüyü sert bir madde (plaka, levha, kalıp) üzerine kazıma ve iz bırakma yolu ile çizerek ve kazıyarak plakada oluşan çukurlara veya tümseklere boya vererek yumuşak bir yüzeye, kuvvetlice basturarak aktarmak eylemlerini içermektedir¹. Sanatçı önce tasarımını, yani çoğaltacağı eseri plakasına işler ve değişik aşamalardan geçirdiği kalıbı baskı yöntemiyle bir yüzeye aktarır².

Bilinen en eski bakır gravür 1446 senesinde Almanya’da bir matbaada basılmıştır ve sanatçısı bilinmemektedir³. XV. yüzyıldan itibaren gravür tekniğinin en yaygın kullanıldığı kitap türlerinden birisi de seyahatnamelerdir. Diplomatik, ticari, bilimsel, askeri, edebi ve sanatsal nedenlerle seyahat eden kişilerin gittikleri yerden

* Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Tokat/TÜRKİYE, murat.hanilce@gop.edu.tr ORCID:0000-0003-0587-9336

1 Gündüz Gölönü, *Kazı Resim*, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yayını, İstanbul 1979, s. 72. Bir çalışmanın baskı yapılmak istenen kısımlarının oyularak çukur kalıpların oluşturulması yöntemine “çukur baskı” denir. bkz. Bora Erdem, *Matbaacılık ve Basım Süreci*, Cinius Yayınları, İstanbul 2017, s. 112.

2 Mustafa Güner, “Erzurum Gravürleri”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 16 (2016), s. 60.

3 Arthur Mayger Hind, *A Short History of Engraving & Etching*, Londra 1908, s. 20-21.

yazdıkları anıları, mektupları, değerlendirme ve yorumlarını içeren bu kitaplara giren resimlerin sayısı yüzyıllar içinde artmış ve XVIII. yüzyıldan başlayarak resim, seyahatnamelerin ayrılmaz parçası haline gelmiştir⁴.

Gravürler ve onların şehir tarihleri hakkında ülkemizde şu ana kadar çeşitli çalışmalar yapılmıştır⁵. Tokat'ta ve bazı ilçelerindeki tarihi eserlerin güncel görünümünü içeren çizimlerden oluşan “*Tokat Gravürleri*” adı altında yeni bir kitap da bastırılmıştır⁶.

- 4 Bu resim ve desenler bazen sanatçıların kendileri ama çoğunlukla gravür konusunda uzman olan kişiler tarafından levhalara geçirilmiştir. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda basılmış seyahatnamelerin bir kısmında metin bölümünden çok gravürler ön plana çıkmış ve bazen bu seyahatnameler yazarlarıyla değil sanatçılarıyla anılabilmektedir. bkz. Neva Polat, “Gravürün Osmanlı Serüveni”, *İSMEK El Sanatları Dergisi*, S. 23 (2017), s. 134-136.
- 5 Necla Arslan, *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul: 18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 1992; *Gravürlerle Türkiye: İstanbul I-III*, yay. haz. Mustafa Sevim, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1996; *Gravürlerle Türkiye: Anadolu I-II*, yay. haz. Mustafa Sevim, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1997; *Gravürlerle Türkiye Giysiler, Portreler I-II*, yay. haz. Mustafa Sevim, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1997; *Minyatür ve Gravürlerle Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Tülay Duran, yay. haz. Burak Eke, Kıvanç Akkaya, Mehmet Çifteoğlu, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı Yayını, İstanbul 1998; Erol Kılıç, *Gravür ve Eski Fotoğraflarla Erzurum*, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul 1998; A. Nedim Atilla, Nezh Özture, *Parçömen: Gravürler ve Fotoğraflarla Bergama'da Değişim*, Öztüre Holding Kültür Yayınları, İzmir 2001; *Gravürlerle Türkiye: İstanbul*, yay. haz. Mustafa Sevim, 2. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 2002; Candan Nemlioğlu, *Görsel Belgelerde Trabzon: Panel ve Tablolar (Yağlıboya-Suluboya-Karakalem) Gravür ve Litografiler 1461-1914*, Trabzon Araştırmaları Merkezi Vakfı Yayını, İstanbul 2005; M. Hakan Gürüney, *Bozcaada Harita ve Gravürleri*, Bozcaada Yerel Tarih Araştırma Merkezi Yayını, Çanakkale 2006; Necla Arslan Sevin, *Gravürlerde Yaşayan Osmanlı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara 2006; *Kentin Anlam Haritaları: Gravürlerde İstanbul*, ed. Sercan Özgencil Yıldırım, İstanbul Ticaret Odası Yayını, İstanbul 2008; Sinan Ceko, *İstanbul'un 100 Gravürü*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayını, İstanbul 2010; Cemal Akyıldız, *Cemal Akyıldız'la İstanbul Gravürleri*, Avrupa Kültür Başkenti Ajansı Yayını, İstanbul 2010; Oğuz Aydemir, *Gravür, Harita ve Fotoğraflarla Çeşme.*, [yy., t.y.]; Yaşar Bedri Özdemir, *Fotoğraf ve Gravürlerle Trabzon Şehvengizi*, Mor Taka Kitaplığı Yayını, Trabzon 2011; Octavien Dalvimar, *Osmanlı Kıyafetleri: Türkçe, İngilizce ve Fransızca İzahlı Altmış Gravür*, çev. Ali Berktaş, ed. Emre Yalçın, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012; *Gravür, Kartpostal ve Fotoğraflarda Beykoz*, haz. İrfan Dağdelen: Beykoz Belediyesi Yayını, İstanbul 2014; *Gravürlerle Erzurum*, yay. haz. Mustafa Küçüköner, Lütfü Kaplanoğlu, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayını, Erzurum [t.y.]; Nezaket Özdemir, *Fotoğraftan Önce Bursa Gravürler*, Bursa Valiliği Yatırım İzleme ve Koordinasyon Başkanlığı Yayını, Bursa [t.y.]. Nezh Başgelen'in Kentbank Yayını olarak çıkardığı Bir Zamanlar Kitaplığı da Türkiye'deki şehirlerin tarihi ile ilgili değişik görseller yayında gravürler içermektedir. Örnek olarak bk. Nezh Başgelen, *Bir Zamanlar Tokat*, Kentbank Yayını, İstanbul 1998. Nezh Başgelen'in İstanbul'la ilgili bir çalışması yakın bir zamanda yayımlanmıştır. Nezh Başgelen, *Gravürlerden Fotoğraflara İstanbul*, Turing Yayını, İstanbul 2017.
- 6 Çizimleri Cemal Akyıldız'a ve metinleri Nurhan Atasoy'a ait olan bu çalışma Tokat ve ilçelerinden seçilmiş 30 tarihi yapının gravürlerini içermektedir. Eser, büyük ölçüde içerdiği tarihi varlıkların

İşte bu şekilde gravürlere konu olan Tokat hakkında Eski çağın meşhur coğrafyacılarından Amasyalı Strabon, “Asya’nın ortasından gelen mühim bir ticaret yolu üzerindedir.” demişti⁷. Perslerin yaptırmış olduğu *Kral Yolu*’nun önemli duraklarından biri de *Komana Pontika* ve Sivas’tı. Bu yönüyle Tokat’ı içine alan bölge eskiçağlardan itibaren doğu-batı ticaret yolları üzerindeki bu konumu dışında, *Mezopotamya*’dan *Amisos* (Samsun)’a kadar uzanan kuzey-güney ticaret yolu üzerinde de yer almaktaydı⁸. Tokat, şehirdeki Osmanlı egemenliği boyunca da Anadolu ile Asya arasındaki ticaret yollarının kesişme noktasında yer almıştır. Osmanlı egemenliği altına 1398 senesinde giren şehir, XVI. yüzyıldan itibaren düzenli bir gelişme göstermiş ve zaman içerisinde bir sanayi kenti görünümüne kavuşmuştur. Ayrıca, İran’ın ipek üreten bölgelerinden Bursa ve İstanbul’a giden yolda önemli bir ambar konumuna erişmiştir⁹. Alternatif yollara rağmen mesafece daha uzun ve maliyetçe daha yüksek olduğu halde, İran’dan yola çıkan kervanlar, XVII. yüzyıldan itibaren batı yönlü seyahatlerinde daha güvenli buldukları Erzurum-Tokat yolunu tercih etmeye başlamışlardır. Bu bakımdan, bu yüzyılda Tokat, doğudan gelen kervanların İzmir ya da İstanbul’a gideceklerinin ayrılma noktası haline gelirken dönüş yollarında ise buluşma noktası olmuştur. Buna ek olarak, Anadolu’nun iç bölgelerini *Sinop*, *Samsun*, *Ünye* gibi limanlara bağlayan hat üzerinde yer alması, şehri, transit ticaretin ve bölgelerarası dağıtımın önemli merkezlerinden biri haline getirmiştir¹⁰. 1600’lerin hemen başından itibaren Rum Eyaleti’nin hazine defterdarlık merkezi olan Tokat, 1659’da bu defterdarlığın kaldırılıp defterdarlığa bağlı mukataaların bir voyvodaya iltizama verilmesiyle birlikte Rum Eyaleti’nin

---

orijinal ve tarihi boyutunu değil güncel durumunu içermektedir. Eserde Tokat’ın panoramik bir çiziminin yapılmaması ise bir eksiklik olarak durmaktadır. Bkz. *Tokat Tarihi Yapıları*, çiz. Cemal Akyıldız, yaz. Nurhan Atasoy, Tokat Valiliği Yayını, İstanbul 2017.

- 7 Strabon, *Coğrafya “Geographika”*, Kitap XII, Bölüm: I-II ve III, çev. A. Pekman, İstanbul 1969, s. 559.
- 8 Ahmet Şimşirgil, “XV-XVI. Asırlarda Tokat’ta İktisadi Hayat”, *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 10 (1995), s.187.
- 9 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, 2. Baskı, İstanbul 1994, s. 36. Şehirde XVI. yüzyıla kadar gelişen üretim kolları içerisinde ilk sıralarda dokumacılık ve dericilik bulunmaktaydı. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Ali Açkel - Abdurrahman Sağırlı, *Osmanlı Döneminde Tokat Merkez Vakıfları-Vakfiyeler*, C I, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayını, Tokat 2005, s. 31.
- 10 Mehmet Genç, “17-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 274. Şehirde, XVII. yüzyılda gerçekleşen ekonomik büyüme şehri ziyaret eden seyyahların da dikkatinden kaçmamıştır. Bu yüzyılda Evliya Çelebi ve Jean-Bapiste Tavernier, şehrin gelişimini övgü dolu sözlerle dile getirmişlerdir. Bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C V, Der-saadet 1315, s. 62-67; Jean Bapiste Tavernier, *Les Six Voyages de M. J. B. Tavernier en Turquie, en Perse et aux Indes*, C 1, Paris 1713, s. 11 vd.

mukataalarını üstlenen voyvodaların mali ve idari merkezi haline gelmiştir. Tokat, bu özelliğini voyvodalığın kaldırıldığı 1840 yılına kadar sürdürmüştür¹¹. Tokat, 1708 yılında Anadolu'daki iç gümrük merkezlerinden biri haline getirilmiştir¹². Şehirde bakır cevheri bulunmamasına rağmen Osmanlı döneminde Tokat'ta bakır işlemeciliği de önemli ölçüde gelişmiştir. XVIII. yüzyılın hemen başında 1701'de şehre uğrayan seyyah Tournefort, Tokat'ı "*Küçük Asya'nın ticaret merkezi*" olarak nitelendirmiştir¹³.

Şehrin üretim yoğunluğu, ticaret yolları üzerindeki konumu, voyvodalığın burada bulunması, şehrin bir iç gümrük noktası olması ve aynı zamanda şehirde erken dönemlerden itibaren bir *Menzilhâne* (posta durağı) bulunması şehre dışarıdan çok sayıda insanın uğramasına neden olmuştur. Bu açıdan Hindistan-İran-İstanbul hattında ya da İstanbul-Bağdat ve Suriye hattında yol kat eden çoğu diplomat ya da misyoner olan seyyah da Tokat'tan geçmek zorunda kalmıştır. Şehre özellikle misyonerleri çeken bir diğer önemli faktör İncil'i ilk defa Urduca, Farsça ve Arapçaya çeviren İngiliz Misyoner Henry Martyn'in mezarının bu şehirde olmasıdır. Bu durum bilhassa XIX. yüzyıl misyonerleri için Tokat şehrine kutsallık da kazandırmıştır.

Günümüzde seyahatnamelerin şehirlerin tarihini anlamadaki rolü öne çıkmakta ve bu konuda bazı çalışmalar yapılmaktadır. Hatta bazı Anadolu şehirlerinde, resmi kuruluşların çabalarıyla, o şehre uğrayan seyyahların raporlarını toplu bir şekilde içeren çalışmalar hazırlanmaktadır. Örneğin Tokat'a yakın Amasya, Sivas, Kayseri ve Gümüşhane için bu türden çalışmalar yapılmıştır¹⁴. Tokat şehrinde seyyahlarla ilgili çalışmalar ise oldukça sınırlı¹⁵ olup henüz Tokat'a

11 Tokat Voyvodalığı'nın kurulması hakkında detaylı bilgi için bkz. Erol Özvar, *XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1998, s. 37-38; Mehmet Beşirli, "Tokat Voyvodalığı (1774-1842)", *Bellefen*, C LXIX, S. 254 (2005), s. 167 vd.

12 Genç, *age.*, s. 280.

13 Genç, *age.*, s. 288.

14 Bkz. Ali Tuzcu, *Seyahatnamelere Göre Amasya*, 2. Baskı, Amasya Belediyesi Yayını, Amasya 2013; Adnan Mahiroğulları, *Seyyahların Gözüyle Sivas*, İstanbul 2001; Osman Eravşar, *Seyahatnamelerde Kayseri*, Kayseri Ticaret Odası Yayını, Kayseri 2000; Kemal Saylan, *Seyyahların Gözüyle Gümüşhane (Osmanlı Dönemi)*, Gümüşhane Üniversitesi Yayını, Gümüşhane 2016. Bu çalışmalardan ilk üçü doğrudan seyyahların kendi şehirlerini içeren bölümlerini verirken, Kemal Saylan'ın çalışması güçlü bir değerlendirme ile seyyahların raporlarının çevrisi yerine aslını içermektedir.

15 Tokat'a uğrayan yabancı seyyahlarla ilgili Ali Açık'ın bir ve Ayşegül Kuş'un iki sempozyum bildirisi vardır. Ali Açık Tokat'a XIX. yüzyılda uğrayan James Morier, William Ouseley, Robert Ker Porter ve William Francis Ainsworth'un seyahatnameleri üzerinden bir

uğrayan seyyahların tamamının bir listesi çıkarılmamıştır. Bu çalışma için 100'e yakın seyahatname gözden geçirilmiştir. Bunlardan Tokat'a uğrayan 50'ye yakın seyyah tespit edilmiştir. Tokat'a uğrayan seyyahların mühim bir kısmını İngilizler oluşturmaktadır. İngilizleri sırasıyla Fransız ve Almanlar takip etmektedir. XIX. yüzyılda Tokat'a uğrayıp da Tokat'ın gravürünü çizen üç seyyaha rastlanmıştır. Ayrıca seyyahların yazdığı kitaplardan başka mecralarda Tokat gravürleri de bulunmuştur¹⁶. Çalışmanın ilk bölümünde bu seyyahlar, eserleri ve Tokat çizimleri etrafıca aktarılmıştır. Değerlendirme kısmındaysa gravürlerin tarihi olayların ya da mekânların anlatılmasında sağlayacağı destek üzerinde çeşitli önerilere yer verilmiştir. Tokat'a uğrayıp da eserinde gravür bırakan üç seyyah sırasıyla *William Ouseley*, *Robert Ker Porter* ve *Henry John van Leennep*'tir. İlk ikisi birer şehir manzarası gravürü bırakırken, üçüncüsü Tokat'ı her yönüyle resimlemiştir.

I. [Sir] William Ouseley (Monmouthshire, 24 Haziran 1767- Boulogna, Fransa 18 Eylül 1842)

çalışma gerçekleştirmiştir. Bkz. Ali Açık, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Batılı Seyyahların Seyahatnamelerine Göre Tokat Şehri", *Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (25-26 Eylül 2014/Tokat) Bildirileri*, C 1, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayını, Tokat 2015, s. 135-146. Ayşegül Kuş Lennepe'nin seyahatnamesine göre Tokat şehrinin ekonomisi üzerine bir bildiri sunmuştur. Bkz. Ayşegül Kuş, "Lennepe'nin Seyahatnamesinde Tokat'ın İktisadi Yapısı", *Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (25-26 Eylül 2014/Tokat) Bildirileri*, C 1, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayını, Tokat 2015, s. 553-562. Ayşegül Kuş son olarak İngiliz Frederick Burnaby'nin Tokat'a dair izlenimlerini ele alan çalışmasını bir sempozyum bildirisi olarak sunmuştur. Bkz. Ayşegül Kuş, "Burnaby'nin 93 Harbi'nin Hemen Öncesinde Gazi Osman Paşa'nın Doğduğu Kent Tokat'a Dair İzlenimleri", *II. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi Sempozyumu (5-7 Nisan 2017/Tokat) Bildiriler*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayını, Tokat 2017, s. 258-275.

- 16 Bu çizimler genelde Tokat manzarası olup büyük ölçüde seyyahların çizimlerinden geliştirilen kopyalardır. Örneğin 1841 yılında bir misyoner dergisi olduğu anlaşılan *Saturday Magazine* dergisinin kapağındaki *Hindistan'dan İngiltere'ye Karadan Yolculuk* başlığında verilen Tokat Gravürü Kerr Porter'in çiziminin farklı bir versiyonudur. Ne var ki resim, üzerinde yapılan oynamalar nedeniyle Kerr Porter'in çiziminden bambaşka bir boyut kazanmıştır. Zira, Henry John van Leennepe'nin anlattıklarına bakılırsa Tokat'ta yaygın olan ağaç türü Salkımsöğüt'tü. Ne var ki bu *Kilise Magazine* haberinde Tokat'a daha egzotik ve şehirde olmayan ağaçlar yerleştirilmiştir. Benzer şekilde John Sargent'in *A Memoir of The Rev. Henry Martyn* isimli kitabının 3. baskısının iç kapağını süsleyen Tokat manzarası da Robert Ker Porter'dan uyarlamadır. Bkz. John Sargent, *A Memoir of the Rev. Henry Martyn*, 3. Baskı, Boston 1836. Yine, bir seyahatname olmayıp 1832'de İran'daki Britanya Büyükelçiliği'nin hazırladığı *Journal of the British Embassy to Persia* isimli kitabın ilk cildinde İran-İngiltere arasındaki karayolu güzergâhındaki şehirler arasında Tokat'ın da adı geçmekte ve Tokat'a ait orijinal bir gravüre yer verilmektedir. Bu gravür seyyahların gravürlerinden daha farklı olup şehri değil şehre Sivas tarafından girişi canlandırmaktadır. Bu resmin çizildiği yer *Beybağı Mahallesi* olarak bilinmektedir. Bkz. William Price, *Journal of the British Embassy to Persia*, C 1, London 1832, s. 32. Son olarak, 8 Aralık 1855 tarihli *Illustrated London News* gazetesinin 27. sayfasında da bir Tokat gravürü bulunmaktadır.

XIX. yüzyılda Tokat'a uğrayıp şehirle ilgili kitabında gravüre yer veren ilk seyyah William Ouseley'dir. Ouseley, İngiliz subayı, diplomat, dil bilimci, tarihçi, yazar, seyyah ve oryantalisttir¹⁷. Soylu bir aileye mensup Yüzbaşı Ralph Ouseley ve Hollanda doğumlu karısı Elizabeth'in en büyük oğlu olarak Galler'de Monmouthshire'da doğmuştur. Kardeşi Gore ve kuzeni Gideon Ouseley eşliğinde özel eğitim almıştır. Her üçünün de ileride dikkate değer kariyerleri olmuştur. Kardeşi Sir Gore Ouseley (1770-1844) girişimci, diplomat ve oryantalist; kuzeni Gideon Ouseley (1762-1839) Metodist vaiz ve misyoner kimlikleriyle öne çıkmıştır. 1787'de kardeşler Galler'den ayrılmıştır. Gore, Hindistan'da bir girişimci olurken William, Fransızca öğrenmek için Paris'e gitmiştir. Burada Fars dili ve edebiyatı ilgisini çekmiş ve bu alanda öğrenimini tamamlamıştır. William, İngiltere'ye 1788'de dönmüştür. Hindistan'da konuşlu İrlanda 8. Kraliyet Süvari Alayı'na teğmen olarak atanmıştır. Bu görevi sırasında Mysore Savaşı'nda (1789-91) bulunmuştur. 1794'te, alayı Batı Hint Adaları ve Flanders'le meşgul olduğunda, binbaşı rütbesindeyken görevinden ayrılmıştır. İran dili, edebiyatı ve tarihi öğrenimini daha da ilerletmek için Leiden'e gitmiştir. 1796'da Britanya'ya dönmüş ve Julia Frances Irwing ile evlenmiştir. Çift, Brecknockshire'daki Crickhowell'de ikamet etmiştir. Bu evliliğinden altı oğlu ve üç kızı dünyaya gelmiştir. En büyük oğlu William Gore Ouseley (1797-1866) Güney Amerika'da İngiltere'yi başarıyla temsil etmiş; köleliğe ve köle ticaretine karşı çıkmış başarılı bir diplomat olmuştur. 1797'de Dublin'de Trinity Kolej'den LL.D. derecesi almıştır. 1800-1809 yılları arasında İran dili, edebiyatı, tarihi konusunda yaptığı bilimsel çalışmalar nedeniyle İngiltere ve Almanya'da birçok üniversite ve bilimsel kuruluşa fahri üye olarak kabul edilmiştir. 1800'de, 1786'dan 1793'e kadar Hindistan Genel Valisi olan Charles Lord Cornwallis (1738-1805), oryantal çalışmalarının tanıtımını takdir ederek kendisine şövalye unvanı vermiştir. 1795'te *Persian Miscellanies* [Farsça Derlemeler]¹⁸; 1797-1800'de *Oriental Collections*¹⁹ [Doğu Koleksiyonları] (3 cilt);

17 Abbas Amanat, "Hamrāh-e Mirzā Şāleḥ az Eşfahān be Ṭehrān" *Āyanda* 9", 1983, s. 36-49, 86; Stanley Lane-Poole, "Ouseley, Sir William 1767-1842," in *Dictionary of National Biography*, CD-ROM, Oxford, 1995, first published 1894.; <http://www.iranicaonline.org/articles/ouseley-sir-william> (09.06.2018, 01:14).

18 William Ouseley, *Persian Miscellanies: An Essay to Facilitate the Reading of Persian Manuscripts, with Engraved Specimens, Philological Observations, and Notes Critical and Historical* [Farsça Derlemeler: Gravür Örnekleri, Filolojik Gözlemler ve Eleştirel ve Tarihsel Notlarla Farsça El Yazmalarını Okumayı Kolaylaştırmak için Bir Deneme], Londra 1795.

19 William Ouseley, *The Oriental Collections: Consisting of Original Essays and Dissertations, Translations and Miscellaneous Papers, Illustrating the History and Antiquities, the Arts, Sciences, and Literatures of Asia*, 3 vols., London, 1797-1800.

1799'da *Epitome of the Ancient History of Persia* [Eski İıran Tarihinin Özü]²⁰; 1800'de *The Oriental Geography of Ibn Hawqal* [İbn Havkal'ın Doğu Coğrafyası]; 1801'de, *Bahtiyarname*²¹ çevirisi ve *Bazı Madalyalar ve Değerli Taşlar Üzerine Gözlemler*²²'i yayımlamıştır.

Ouseley, *The Asiatic Society of Calcutta* [Kalküta Asya Derneği]'nin yanı sıra *Edinburgh*, *Göttingen* ve *Amsterdam Royal Societies* [Kraliyet Dernekleri]'in onursal bir üyesiydi ve *Royal Society of Literature* [Kraliyet Edebiyat Topluluęu]'na etkili bir şekilde katkıda bulundu. 1830'larda Ouseley, doğu dillerinde olan yüzlerce yazma eser koleksiyonunu sattı. Kataloęu'na [*Catalogue of Several Hundred Manuscript Works in Various Oriental Languages*]²³ göre, koleksiyon neredeyse yedi yüz parçadan daha fazlasını içeriyordu. Ancak akademik çalışmalarına devam etti ve Sadık İsfahanî (1609-1650) tarafından yapılan coğrafi çalışmalardan alıntılar²⁴ ve İsviçreli gezgin ve oryantalist John Lewis (Johann Ludwig) (1784-1817) Burckhardt tarafından toplanan *Arabian Proverbs* [Arap Atasözleri]²⁵'nin çevirisini yayımladı. Yayımlanmamış çalışması da bulunmaktadır²⁶.

William Ouseley ve kardeşi Gore, William Jones'un (1746-94) İngiltere'deki Farsça çalışmaları alanında öncü çalışmalarına devam etti. Bu arada, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Fransa ve Rusya, İngiltere'nin karşısına ciddi birer rakip

- 20 Qāzi Aḥmad Ġaffārī, *Epitome of the Ancient History of Persia*, ed. and trans. William Ouseley, London, 1799. Ebn Hawqal, *Masālek al-mamālek: The Oriental Geography of Ebn Haukal, an Arabian Traveller of the Tenth Century*, trans. from Persian by William Ouseley, London, 1800. *The Bakhtyar Nameh, or Story of Prince Bakhtyar and the Ten Viziers*, ed. and trans. William Ouseley, London 1801.
- 21 *Epitome*, onun gazi Ahmed bin Muhammed Buhari'nin Safevi Kronięi Tarih-i Cihan Ara'sından seçkilerden oluşuyordu. *Bahtiyarname*, Binbir Gece tarzı bir masal kitabıydı. *Bahtiyarname* özellikle İngiliz okuyucuların dikkatini çekti ve XIX. yüzyılda yeni çevirileri yayımlandı (Londra, 1814; Bombay, 1844; rev. Ed., WA Clouston, np, 1883). İbn-i Havkal coğrafyasını, büyük Fransız oryantalist Silvestre de Sacy (1758-1838) Fransızcaya çevirdi (Paris, 1802).
- 22 William Ouseley, *Observations on Some Medals and Gems, Bearing Inscriptions in the Pahlavi or Ancient Persick Character*, London 1801.
- 23 William Ouseley, *Catalogue of Several Hundred Manuscript Works in Various Oriental Languages*, London 1831.
- 24 Şadeq Eşfahānī, *The Geographical Works*, ed. and trans. from Persian by William Ouseley, [with Critical Essay on Various Manuscript Works, Arabic and Persian, Illustrating the History of Arabia, Persia, Turkomania, India, Syria, Egypt, Mauritania, and Spain, trans.] J. C., Publications of the Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland 20, London 1832.
- 25 *Arabic Proverbs, or the Manners and Customs of the Modern Egyptians*, ed. William Ouseley, trans. John Lewis Burckhardt, London 1830.
- 26 *Letters, 1794 and 1809. James Marshall and Marie-Louise Osborn Collection*, Beinecke Rare Book and Manuscript Library, Yale University, New Haven, CT.

olarak çıktılar. Rusya, İran ve Orta Asya'nın güneyindeki İngiliz ekonomik ve siyasi etki alanına sarkmaya başladı. Fransa, İngiltere'nin uzak doğuya uzanan yolları üzerinde bulunan Osmanlı Devleti ve İran'ı işgal etmeyi planlıyordu. İran'daki iç karışıklıklar ve taht kavgaları Fransa ve Rusya tarafından kışkırtılıyor ve destekleniyordu. William, 1809 ve 1810 yılları arasında İngiltere'yi ziyaret eden Kaçar Hanedanı elçisi Mirza Ebu'l Hasan (1776-1845) ile tanıştı. İran üzerindeki Fransız ve Rus etkisini kırmak için İngiltere, William Ouseley'in küçük kardeşi (oğlu ile karıştırılmamalıdır) Gore Ouseley'i (1770-1844) İran'a büyükelçi, William'ı da elçilik kâtibi olarak atadı. Ouseley kardeşler, Londra'da bulunan İran elçisi Mirza Ebu'l Hasan ile birlikte yola çıkarak, Nisan 1810'da Şiraz'a geldiler. Çabucak İran'ı İngiltere'nin yanına çekebilmek için çalışmalara başladılar. Bu ülkenin her tarafında araştırma gezileri yaptılar. 1810 ile 1815 yılları arasında Gore, Tahran'daki Kaçar Hanedanı'nın İngiliz Büyükelçisi olarak seyahat etti. Ouseley'in *Travels in Various Countries of the East* [Doğu'nun Çeşitli Ülkelerindeki Seyahatleri]²⁷ adlı kitabı Napolyon Savaşları sırasında önemli bir İngiliz-İran siyaset kaynağıdır. Kardeşi Gore, İran'da İngiltere'nin ekonomik ve siyasi çıkarlarını sağlamlaştırmaya ve kökleştirmeye çalışırken ağabey William İran tarihi, dili, edebiyatı ile ilgili el yazmaları, antika para, madalyonlar ve etnografik malzemeleri satın alarak zengin bir koleksiyon oluşturdu ve 1812 yılı Temmuz ayı başlarında İngiltere'ye döndü. William Ouseley bu açıdan üretken bir yazar olduğu kadar arzulu bir el yazması koleksiyoncusuydu. Küçük kardeş büyükelçi Gore, Şiraz ve Tahran'da görevine devam etti. Ekim 1813'te Rusya ile İran arasında sınırların yeniden belirlenmesi amacı ile imzalanan Gülistan Antlaşması'nda görev aldı. Antlaşmadan İran aleyhine sonuçlar çıkınca, Şah'ın öfkesini üzerine çekti. Nisan 1814'te İran'dan sınır dışı edildi ve Rusya üzerinden Temmuz 1815'te İngiltere'ye ulaştı. Nisan 1810'dan-Haziran 1812'ye kadar İran'da kalan William Ouseley, 1 Temmuz 1812'de bu ülkeden ayrıldı ve Kafkasya'nın değişik bölgelerini gezerek 24 Temmuz 1812'de Osmanlı sınırları içinde bulunan Erzurum'a geldi. 30 Temmuz'da buradan hareket etti ve Şiran, Gümüşhane, Şebinkarahisar, Koyulhisar ve Nıksar güzergâhı üzerinden Tokat'a ulaştı. Ouseley ve beraberindekiler daha sonra Turhal üzerinden Amasya'ya, oradan da Merzifon, Osmaniçik, Hacıhamza, Tosya, Hamamlı, Çerkeş, Gerece, Bolu, Düzce, Hendek, Sakarya, İzmit, Gebze, Kartal ve Pendik istikâmetini izleyerek 2 Eylül 1812'de İstanbul'daki İngiliz elçiliğine ulaştılar. 15 Eylül'e kadar İstanbul'da kalan Ouseley

27 William Ouseley, *Travels in Various Countries of the East: More Particularly Persia*, 3 vols., London, 1819-23.

ve ekibi deniz yoluyla Mudanya'ya; oradan da Bursa, Balıkesir, Manisa çevrelerini gezerek İzmir'e vardı. 27 Eylül'de buradan ayrılarak Ege ve Akdeniz adalarına uğradılar. Deniz yolundan aynı sene İngiltere'ye döndüler.

Sir William Ouseley, İran'dan İngiltere'ye dönüş yolculuğunda, Tokat'ta 11-13 Ağustos 1812 tarihlerinde kalmıştır²⁸. 11 Ağustos sabah saat 06:00 sularında Niksar'dan hareket ederek şehre gelen Ouseley, 29 mil (46,670976 km.) olarak ifade ettiği Niksar-Tokat yolu boyunca Kelkit Nehri, Niksar Ovası'ndaki düzensiz sulama sitemi, Ohtap Köyü ve Aziz Chrysostom'un mabedi hakkında bilgiler vermiştir²⁹. Yolun 17. milinden (27,358848 km.) itibaren Tokat'ı sulayan ırmağın [Yeşilırmak] yanından, 27. milde (43,452288 km.) bu ırmaktan at sırtında geçtiklerini belirtmiştir. Daha sonra ırmağın Tokat'ın yakınında dört ya da beş kemerli sağlam bir taş köprüünün altından aktığını görmüştür. Şehre girerken geniş bir Ermeni Mezarlığı'na rastlamıştır. Belirttiğine göre, normalde dokuz saat mesafesi bulunan Niksar-Tokat arası yolu yedi saat gibi daha kısa bir sürede kat etmişler ve öğlen 01:00 civarında şehre varmışlardır. Hatta yükleri kendilerinden daha sonra, akşam saatlerinde şehre ulaşabilmiştir. Yazdıklarına bakılırsa, Ouseley, Tokat'ta Menzilhâne'de konaklamıştı. Menzilhâne'nin odalarından “memnuniyet verici” diye bahsetmişti. Yiyecek ve içecek için şehirdeki pazara da uğrayan Ouseley, pazarda aradığı şeyleri kolayca bulabildiğini dile getirmiştir. Ermenilerden aldığı şarap ve rakıyla boş duran içki şişelerini doldurabildiğini belirtmişti. Bununla birlikte, Ouseley'in geldiği günlerde İstanbul'u da içine alan bir veba salgını vardı ve aldıkları haberlere göre veba, Tokat'a da ulaşmıştı. Vebanın etkisi o kadar hızlıydı ki ayın 12'sinde Menzilhâne'ye gelip Ouseley ve ekibinin atlarının bakımını yapacak kişi (nalbant) hastalıktan dolayı gelememiş ve hatta ailesinden birisini de yeni kaybetmişti. Zaten Ouseley'in Tokat'ta kalma süresini artıran da büyük ölçüde vebadan kaynaklı aksamalar olmuştu. O da Tokat'ta kaldığı süre boyunca dinlenmeye, eksik kalan bazı çizimlerini tamamlamaya karar vermişti. Menzilhâne'de imkânları oldukça iyiydi. Anlattıklarına göre, bol miktarda meyve, özellikle dut, armut, kırmızı renkli ve uzun çekirdekli *kızulcuk* adı verilen kiraz, en iyisinden olmasa da karpuz, su ve şarabı soğutmak için buz vardı. Aynı zamanda bir kolekiyoner olan Ouseley, Tokat'ta dolaşırken bu şehirde üretilen ve meşhur olan bakır eşyalardan satın aldı. Aldıkları içerisinde özellikle, gümüşü andıracak kadar ince, ayetler ya da diğer kısa cümlelerle işlenmiş su kaplarının güzel bir işçilikle yapıldığını ifade etmişti. Tokat'a özgü ve baskısının bu şehirde yapıldığı

28 Ouseley, *Travels in Various...*, C 3, s. 486-491.

29 Ouseley, *Travels in Various...*, C 3, s. 486.

keten bezleri de görmüştü. Menzilhâne’de zorunlu olarak kaldığı sırada şehir manzarasını da resimleyebilmişti³⁰. İşte, Tokat manzarasını çizdiği resimle ilgili şunları söylemektedir:

Gravür 1: Sir William Ouseley Tokat Manzarası (Levha LXXVIII)

“Menzilhâne’nin hâkim konumundan dolayı; Tokat Kalesi’ni oluşturan güçlü kayayı, onun altındaki bu göze çarpan kasabanın küçük bir kısmını; dar sokaklarını, bazısının önünde panelleri olan mükemmel evlerini, ahşap, briket veya taşlarla karıştırılmış kiremit çatularını, çıkıntılı balkonlarını, siyah ve rahatsız girişlerini, dik basamaklarını görüp (PL. LXXVIII) resmedebiliyordum ki pek bir kırık ya da çürümenin olduğunu hatırlamadığım bu yerler bir Avrupalının gözündeki çok antika bir görüntü veriyor. Pek çok evin odalarında dışardan da görülebileceği kadar geniş cephe üzerinde üzerine tahtadan oyma küçük bir pencere vardı. Bunların pek çoğu neredeyse aynı planla yapılmıştı, sadece bizim handa olduğu gibi boyutlarında farklılıklar oluyordu, (handa) oyma işinin üstündeki cama kâğıt kaplanmış, yağ veya tereyağı ile inceltilerek camın yerini temin etmek için neredeyse şeffaf hale getirilmişti. Bu aralık [menfez] 16-17 inç (40,64-43,18 cm) yüksekliğinde ve yaklaşık bir fit (ayak) (30,48 cm.) enindeydi, hemen altında bir

30 William Ouseley, *Travels in Various...*, C 3, s. 486

denizlik tasarlanmıştı. Alçakta olan tahta parmaklıkların geçtiği cam veya kâğıtsız pencere üç fit ve sekiz inç (91,44+20,32=111,76 cm.) yüksekliğinde ve neredeyse iki fit (60,96 cm.) genişliğindeydi. Her ikisi de aynı odaya ışık girmesini sağlıyordu ve levha LXXIX'daki çizimdeki gibi görünüyordu. Bazı evlerin üst pencereleri kare şeklindeydi ve alttaki pencerenin yarısı boyutunda görünüyorlardı, içeriye yeteri kadar hava ve ışık girmesine engel olmamasına rağmen, bu bir insan kafasının bile içine sığmayacağı tahtadan çerçeveler, bana her zaman çok rahatsız edici kıskançlık, itimsizlik ve mahpusluk duygusunu hatırlatıyordu³¹.” Tokat'ı resmedişini bu şekilde dile getiren Ouseley, evlerin pencerelerinin kendisinde bıraktığı etki ve ardından Tokat'taki kadınların rahat görünümü üzerine şu cümleleri kurmuştur: “Fikirlerin doğal ortaklığı beni düşüncelerimi anlatmaya ikna ediyor, daha önce geçtiğim bir kaç Türk kasabasından, Tokat dışında başka hiç bir yerde bu kadar güzel fakat hafifçe örtülü ve görünüşe göre bu kadar serbest bir kadın gördüm mü³²?”

Seyyah, Menzilhâne'de beklerken can sıkıntısından Menzilhâne'nin ana odasını çizerek zaman geçirmiştir. Bu durumu, eserinde şu cümlelerle anlatmaktadır: “Menzilhâne'de iki ya da üç ocak yeri vardı, can sıkıcı ikâmetimin bir kısmını burada ana odanın resmini çizerek değerlendirdim (bk. levha LXXIX)³³. Geniş ve azametliydi, en üstteki bordürü tavana ulaşıyordu, özenle yapılmış işlemleri İranlıların *geç* dediği beyaz alçı ile yapılmıştı. Arapça olarak her bir tarafta şu kelimeler yazılıydı: Ya Alah ya Muhammed³⁴.”

Ouseley, seyahatnamesinde, Menzilhâne'de geçirdiği saatler dışında, Tokat'ın tarihine ve şehrin ekonomisine de değinmiştir. Tokat'ın tarihiyle ilgili kısımlarda D'Anville, Ali Yezdi ve İdris-i Bitlisi'yi kaynak göstermiştir. Tokat'ın eskiden *Berisa* diye anıldığı, 1402'de Bayezid'in Timur'a karşı savunma alanı olarak hizmet ettiğini belirtmiştir. Ali Yezdi'den alıntı yaparak Yıldırım Bayezid'in Timur'a karşı Tokat'ta tertibat ve savunma aldığı vurgulamıştır. Bitlisi'ye dayandırdığı bilgide ise 1475'te Tokat'ın Akkoyunlular tarafından yakılıp yıkılmasını anlatmıştır. Bu saldırıda saldırganların Müslim ve Gayrimüslim ayrımı yapmadığına da dikkat çeken Ouseley sözlerine şöyle devam etmiştir: “Çoğunlukla ağaçtan yapılmış olan pek çok yer ateşe verilmiş, bu yangınlarda binlerce kitap birkaç camii, okul,

31 Ouseley, *Travels in Various...*, C 3, s. 487-489.

32 Ouseley, *Travels in Various...*, C 3, s. 489-490.

33 Bu levhada çok sayıda çizim iç içe verildiğinden ve eldeki taranmış nüsha kaliteli olmadığından menzilhânenin iç planını şimdilik buraya ekleyemedik.

34 Ouseley, *Travels in Vairous...*, s. 490.

kilise (cami-kilise) minberi ile beraber yanmıştır.” Yazar, bundan sonra Tokat’ın ekonomik durumunu anlatmaya başlamıştır. Ona göre, Tokat daha çok endüstri ve ticari canlılığın yeri idi. Kafilerle ya da sayıları beş ile 10’dan 100’e kadar değişen yük taşıyan atlar, katırlar gece ve gündüz şehirden geçmektedir. Seyyah şehirde leyleklere de rastlamıştır ancak sayılarının leş kargaları kadar çok olmadığını söylemiştir. Menzilhâne’de konakladığı sürece İstanbul’dan Bağdat’a, Erzurum’a ya da Trabzon’a giden çok sayıda Posta Tatarı’nın burada mola verdiğini yazmıştır. Burada her Osmanlı paşasının kendi Tatarlarına sahip olduğu, bunların başında da bir Tatar Ağası bulunduğunu gözlemlemiştir. Buna örnek olarak da, bizzat şahit olduğu Van Paşası’nın Tatar Ağası’nı vermiştir. Seyyah ayrıca Tatarlar, atları ve giyimlerini de bir dipnotta tartışmıştır. 14 Ağustos’ta sabah 06.00’da Tokat’tan ayrılmış ve Turhal’a doğru yoluna devam etmiştir³⁵.

II. Robert Ker Porter (Durham İskoçya, 1777-St. Petersburg, Rusya 27 Eylül 1842)

XIX. yüzyılda Tokat’ı ziyaret eden ve kitabında şehrin gravürüne yer veren ikinci isim Robert Ker Porter’dır. Porter, İskoç asıllı İngiliz ressam, gezgin ve diplomattır. *Reynold Steinkirk* olarak da anılır. Rusya, İspanya ve İran’da seyahatleri olmuştur. İngiltere’deki en eski *panorama* ressamlarından birisiydi ve bir ara Rus Çarı Aleksander’ın tarih ressamı olarak çalışmış ve daha sonra Venezüela’da İngiliz Konsolosluğu görevini üstlenmişti. Babası orduda görevli bir cerrah olan William Porter’dı. Beş kardeştiler. Kız kardeşleri, Jane ve Anna Maria Porter yazardı. Ker Porter, üç erkek kardeşten en küçük olanıydı. Babası 1779’da öldü ve ertesi yıl annesi onu hayatının çoğunu geçirdiği Edinburgh’a götürdü. Robert Ker Porter, Edinburgh’da yoksulluk içerisinde büyümüş ve bu yoksulluk, onu gelecekte yüksek mevkilerde yer almak için tetiklemiştir. Porter, savaş sahnelerinin ressamı olmaya karar vermişti ve 1790’da annesi onu Kraliyet Akademisi’ne götürdü. Somerset House’da Benjamin West’in gözetimi altında resim eğitimi aldı³⁶. 1792’de *Endor’un Cadısı* adlı bir çizim için Sanat Derneği’nden gümüş bir palet aldı. 1793’te bir mihrap boyamak üzere Shoreditch Kilisesi’nde görevlendirildi; 1794’te Portsea, Portsmouth’daki Roma Katolik Şapeli’nde Hz. İsa ve azizleri çizdi ve 1798’de St John St John’s College, Cambridge için çizimler yaptı³⁷.

35 Ouseley, *Travels in Various...*, C 3, s. 490-491. Seyyah Turhal’ın bir panoramasına da seyahatnamesinde yer vermiştir.

36 Porter’in biyografisini içeren ve onun anısına kaleme alınan “Memoir of the Late Sir Robert Ker Porter” başlıklı yazı için bkz. *The United Service Magazine and Naval and Military Journal, 1842*, part III, London, s. 261-266.

37 *Dictionary of National Biography*, XLVI, s. 190-92.

1800 yılında Lyceum Theatre'da sahne ressamı olarak çalıştı ve aynı yıl 37 uzunluğunda, *Storming of Seringapatam* adlı yapıtı bu tiyatrodaki sergilendi. 2550 m²'lik bu panorama, büyük bir etki yarattı. Kız kardeşi Jane'in belirttiğine göre, bu resim altı haftada boyanmıştı. Bu ilk patlama, sonraki savaş resimleri ve Ker Porter'ın gelecekteki eskizleri Sir John Moore'un İspanya'daki savaşı, savaşın bitimlenmesinde önemli kilometre taşlarını temsil etti. Aynı formattaki diğer başarılı çalışmalar, Lyceum'da da sergilenen *Lodi Savaşı* (1803) ve 1804'teki *Mont St. Gothard'ın Yenilgisi* idi³⁸. Ayrıca 1792'de *Sir Philip Sydney'in Ölümü*, 1793'te Lincoln Savaşı'nda *Kral Stephen'in Yenilgisi* ve 1796'da *Northampton Savaşı* dâhil olmak üzere Kraliyet Akademisi'nde birkaç resim gösterdi. 1799 senesinde Kuzey Galler boyunca seyahatte bulundu ve bazı çizimler yaptı³⁹.

1803 yılında Westminster şehrindeki askeri birlikte süvari yüzbaşısı rütbesiyle göreve başladı. Hem ressam hem de iyi bir süvari olarak çabucak başarı gösterdi. Fakat ailesinin baskısı ile bu görevinden ayrıldı. O yıllarda, Avrupa devletlerini tehdit eden Napolyon'a karşı iş birliğine giren, İngiltere ve Rusya arasında diplomatik ilişkiler gelişmişti. Bu yakınlaşma, tehdit altındaki diğer zayıf devletlerin, İngiltere ve Rusya etrafında kenetlenmelerine yol açtı. İsveç, Danimarka ve henüz bir devlet çatısı altında birleşmemiş Alman eyaletlerinin yardım taleplerini incelemek, ordularını eğitmek için İngiltere ve Rusya arasında yoğun bir diplomasi trafiği başladı. Bu iyi ilişkiler çerçevesinde Porter, 1804 yılında, Rus Çarı Birinci Aleksander'dan aldığı davet üzerine St. Petersburg'a gitti. Çar, onu tarihçi ve saray ressamı olarak istihdam etti. Çarın, Rusya içindeki seyahatlerine katıldı. Çar ailesinin, gezilen yerlerin resimlerini, gravürlerini yaptı. Bazen diplomat, bazen de ressam sıfatıyla Finlandiya, Danimarka ve İsveç'e gönderilen Rus heyetlerinin içerisinde yer aldı⁴⁰. Rusya'ya döndüğünde, 1806 yılında İsveç Kralı Dördüncü Gustav'dan, ülkesini resimlendirmesini isteyen bir davet aldı ve İsveç'e gitti. 1807 yılında, yine resim yapmak üzere Almanya'nın Württemberg Eyaleti'ne davet edildi. 1808'de İber Yarımadası'nı işgal eden Fransız kuvvetlerini buradan atmak için gönderilen ve sonra orada yaralanıp ölen, İngiliz Generali Sir John Moore'un seferine ressam olarak eşlik etti⁴¹. 1811'de bir Rus prenses ve aynı zamanda Güzel Sanatlar

38 Bu konudaki kitabı için bkz. *The Battle of Lodi; or, An Accurate Sketch of General Bonaparte's Campaigns in Italy*, painted by Robert Ker Porter, Newyork 1804.

39 Elizabeth Edwards'm, Ker Porter'in Galler gezisi konusundaki yazısı için bkz. <http://curioustravellers.ac.uk/en/robert-ker-porter-1799/> (08.06.2018,15:37)

40 Buralardaki deneyimlerini mektuplarla ve çeşitli tarzlarda çizimlerle anlattığı iki ciltlik bir kitap da yayımladı. Bkz. Robert Ker Porter, *Travelling Sketches in Russia and Sweden, During the Years 1805, 1806, 1807, 1808*, Vol. 1 of 2, London 1809 (2. Baskı 1813).

41 Bu seferle ilgili bir eseri de bulunmaktadır. Bkz. Robert Ker Porter, *Letters from Portugal and Spain: Written During the March of the British Troops Under Sir John Moore*, London 1809.

Akademisi (1764-1843) Başkanı Alexei Nikolaevic Olenin'in kuzeni Mary von Scherbatoff ile evlendi. Böylece Rus aristokrasisi, askeri ve diplomatik çevrelerinde kendine iyi bir yer edindi. 1812 yılı ilkbaharında, Rusya'yı cezalandırmak için bu ülke içlerine ünlü seferini düzenleyen Napolyon Ordusu'na karşı savaşmak için, Rus Ordusu'nda subay olarak görev aldı. Aynı yılın aralık ayında, zorlu, soğuk kış koşullarında Napolyon kuvvetlerinin korkunç hezimetine, tükenişine tanık oldu⁴². 2 Nisan 1813'te İngiltere'ye döndü ve kendisine şövalye nişanı verildi.

Porter, Rusya'nın o tarihlerdeki başkenti St. Petersburg'dan 6 Ağustos 1817'de yola çıkarak, Odesa'ya, daha sonra Karadeniz üzerinden Kafkasya'ya geldi. Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan, İran, Irak ve Doğu Anadolu'yu kapsayan yaklaşık üç yıl süren bir geziye çıktı. Rus Güzel Sanatlar Akademisi (1817-1820) için Persepolis ve İran'daki diğer yerlerdeki kalıntıları kaydetti ve çizdi. İran ve Mezopotamya'daki arkeolojik kalıntılarla ilgili seçkin belgesel çizimleri, Persepolis ve Babil'in modern araştırmalarında onu önemli bir kaynak haline getirdi. Bu çalışma için, portresini çizdiği Kaçar hükümdarı Feth Ali Şah tarafından kendisine Hurşit (Güneş Aslamı) nişanı verildi⁴³. Nahcivan'dan yola çıkarak, 1 Kasım 1819'da Osmanlı topraklarına ulaştı. Sırasıyla Kars, Erzurum, Şebinkarahisar ve Niksar üzerinden Tokat'a ulaştı ve Turhal istikametini takip ederek 18 Kasım 1819'da Amasya'ya vardı. Buradan Merzifon, Hacıköy, Osmancık, Hacıhamza, Bolu, Düzce, Hendek, İzmit ve Üsküdar istikametini izleyerek, 27 Kasım'da İstanbul'a ulaştı. 31 Ocak 1820'ye kadar İstanbul'da kalan Porter, tekrar yola koyularak Büyükçekmece, Çorlu, Kırklareli güzergâhını takip ederek, bu günkü Türkiye sınırlarını terk etti. Bulgaristan, Romanya ve Moldavya'da seyahatlerine devam ederek 14 Mart 1818'de St. Petersburg'a geri döndü. Bu seyahati de içeren *1817, 1818, 1819 ve 1820 Yıllarında Gürcistan, Asya, Ermenistan, Eski Babil'deki Seyahatler* adlı kitabı yazdı. Bu kitabı iki ciltten oluşmaktadır. Tokat'ın içinde geçtiği ikinci cildin tamamı 869 sayfadır. Kolofon kısmının hemen önündeki sayfada İran şehzadesi Abbas Mirza'nın bir skeci bulunmaktadır. Eserinde Abbas Mirza dışında 29 çizime daha yer verdi. Bunların önemli bir kısmı İran'a ait manzara resimleriydi. Ressam, Türkiye'den Tokat ve Amasya şehirlerinin gravürlerini de çizdi⁴⁴.

Seyahat izlenimlerinde gezdiği bölgelerdeki yerleşimlerin sosyo-ekonomik

42 Bu savaşla ilgili yazı ve çizimlerini bir kitapta topladı. Bkz. Robert Ker Porter, *A Narrative of the Campaign in Russia: During the Year 1812*, London 1813.

43 R.D. Barnett, "Sir Robert Ker Porter-Regency Artist and Traveller", *Iran X* (1972), s. 19-24

44 Robert Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia: During the Years 1817, 1818, 1819, and 1820*; vol. 1-2, London 1821.

yapısını, gündelik yaşamını, insan tiplerini, giyim tarzını akıcı ve romantik bir üslupla yazıya dökmüştür. Hatta gözlemlerini çoğu defa resimlere yansıtarak kalıcı hale getirmiştir. Türkistan, Osmanlı ve İran coğrafyalarına ait birçok insan, hayvan ve şehir manzaralarını içeren gravürleri, sulu ve yağlı boya resim ve tabloları bulunmaktadır. Porter, antik dönem Ortadoğu uygarlıklarının Avrupa'da tanınmasına da öncülük etti. Bilhassa antik dönemde kurulmuş Asur, Babil, Elam, Pers uygarlıklarının serpiildiği İran ve Mezopotamya'da, kendisinden önce buralara gelmiş bilim insanı seyyahların da bilgilerini dikkate alarak, aylarca bu coğrafyaları dolaştı. Şiraz yakınlarında Perslerin başkenti Persepolis'te, Ahameniş Hanedanı döneminde kurulan Hamedan yakınlarındaki antik Ekbatan'da, Susa'daki kraliyet sarayında, Bağdat çevresinde inceleme ve gözlemler yaptı. Buralarda ayakta kalan yapıların ölçülerini titiz bir şekilde aldı; çizimlerini yaptı. Heykellerin, rölyeflerin, kolonların, duvarların resimlerini yaptı. Kitabeleri kopyaladı. Bu bilgileri ülkesiyle de paylaştı⁴⁵.

1820'lerde 1790'ların umut vaat eden genç romantik manzara ressamı Venezuela'da İngiliz Konsolosluğu'na (1825-1842) atandı ve Güney Amerika siyasetine karıştı⁴⁶. Çizimlerinin albümleri İngiliz Kütüphanesi, British Museum ve St Petersburg'da Hermitage Müzesi'nde bulunmaktadır. Tek kızı Jane'i ziyaret ettiği sırada ani bir felç geçirdi ve St. Petersburg'da yaşamını yitirdi. Oysa bir gün önce kardeşine yazdığı mektupta İngiltere'ye döneceğini yazıyordu. (4 Mayıs 1842)⁴⁷. Mezarı St. Petersburg'da olup Bristol'deki katedralde adına bir anıt mezar taşı dikilmiştir.

45 Nina E. Vasilieva, "About the History of Sir Robert Ker Porter's Album with His Sketches of Achaemenid and Sassanian Monuments", *Archaeologische Mitteilungen aus Iran* 27 (1994), s. 339-48. St. J. Simpson, "From Persepolis to Babylon and Nineveh: The Rediscovery of the Ancient Near East", *Enlightenment. Discovering the World in the Eighteenth Century*, ed. K. Sloan, British Museum Press, London 2003, s. 192-201.

46 Robert Ker Porter'in Venezulla'daki günleri için bkz. *Sir Robert Ker Porter's Caracas Diary: 1825-1842: A British Diplomat in a Newborn Nation*, ed. Walter Dupouy Instituto Otto Y Magdalena Blohm Yayını, Caracas 1966.

47 Ölümü üzerine İngiliz Sun Gazetesi'nde çıkan haber onun ayrıntılı bir biyografisini içermektedir. Bu gazete haberi bir Edebiyat kitabında karşımıza çıktı. Ne var ki bütün incelemelerimiz onun 1777 doğumlu olduğuna işaret ederken bu ölüm haberi onun 1780 doğumlu olduğunu öne sürmektedir. Sunday gazetesi bu haberi Robert Ker Porter'in Bristol'da tıp doktoru olan erkek kardeşinden aldığı bilgiye dayanarak yapmıştır. Haber ve kitap bölümü için bkz. Yazarsız, *The Mirror of Literature, Amusement and Instruction*, vol. 1, London 1842, s. 385-387. Anladığımız kadarıyla incelediğimiz bu kitap her cumartesi çıkan haftalık bir edebiyat ve sanat dergisinin ilk cildinin toplandığı bir külliyyattı. Ker Porter'in ölümüne ilişkin haber derginin 4 Haziran 1842 tarihli 23. sayısında yayımlanmıştır.

Robert Ker Porter, Tebriz'den İstanbul'a giderken Tokat'a da uğramış ve şehirde yalnız bir gün kalmıştır. Niksar üzerinden 18 Kasım 1819'da öğlen saat 01:30'da Tokat'a ulaşmıştır. Kendi deyimiyle, Niksar'dan Tokat'a yaklaşık 27 millik (43,452288 km.) yolu dokuz saatte kat etmiştir. Tokat'la ilgili ilk düşünceleri gayet olumludur. Şehri, geniş ve mükemmel bir açıklık alanda bulmuş; şehrin birbirine yakın dik, kırık ve kıvrımlı şekilde kayalık; birbirinden ayrı gibi duran aslında bir sıradağın devamı olduğunu düşündüğü iki dağın eğimli eteklerinde kurulduğunu belirtmiştir. Sayılamayacak kadar çok evin, bu ikiz küçük tepenin dibinde birlikte kalabalık ve vadi ortasında birbirine yaklaşan iki tarafa bastırıyor gibi görüldüğünü vurgulamıştır. Cami ve minarelerin diğer çok sayıda binanın düzenli çatuları arasında çeşitlilik ve farklılık oluşturduğunu dile getirmiştir. Şehirdeki yükseltelerin zirvelerinin eski surların ve kulelerin yıkık haliyle büyüleyiciliği altında ve her tür cesur izdüşümü kucaklayıcı biçimde paramparça bir görünüme sahip olduğunu dillendirmiştir. Bu bulutlara erişen kalenin Eski Berissa ve Strabon'un Komana Pontikası olması gerektiğini hayal etmiştir. Şehir nüfusunu kendi gördüğü kadarıyla oldukça kalabalık bulsa da tam sayı konusunda ne şehir sakinlerinden ne de Koyulhisarlı sarıklı ev sahibinden bilgi alamamaktan yakınmıştır⁴⁸.

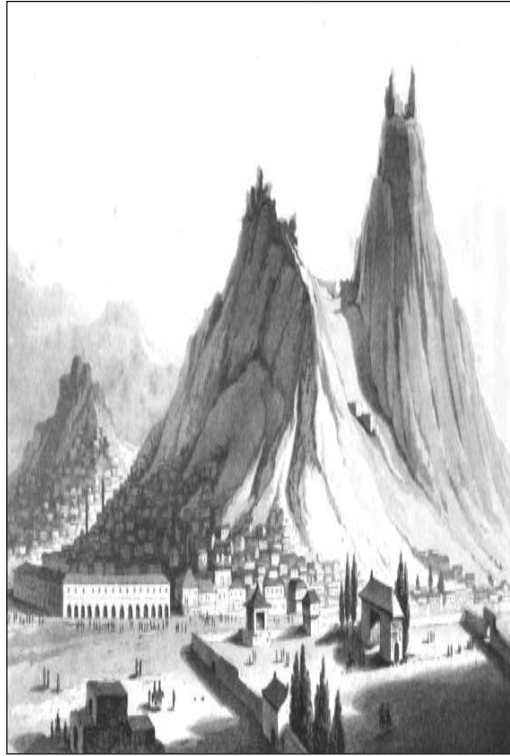
Sir Robert Ker Porter seyahatnamesinde, Tokat'taki ekonomik faaliyetlerle ilgili bazı bilgiler de vermiştir. Ne var ki bu konuda da bilgi kaynaklarının sağlam olduğu söylenemez. Çünkü Tokat'ın bakır üretimindeki yerini anlatan seyyah, bakırın geldiği yer, Tokat'ta gümüş ve kurşun işlenmesi konularında sağlam ve güvenilir olmayan bilgiler verir. Mesela bakırın Tokat'a geldiği yer olarak gösterdiği Tooaz'a kendisinden başka hiçbir kaynaktan ulaşılamaz. Oysa, Tokat kalhanelerinde Ergani ve Keban madenlerinden gelen madenler eritilip işlenmektedir. Porter Tokat'taki bakır üretimini şu cümlelerle yazıya dökmüştür: "Tokat kendi üretimi olan bakır kupalar ve diğer araç-gereçlerle önemli bir ticaret sürdürmektedir. Yakın çevresinde maden olma[ma]sına rağmen, bakır, madenleriyle ünlü bir yerden, yaklaşık elli saat mesafeden gelir. Madenler, Tokat Kazası'na adını veren Tooaz şehrinden yirmi saat mesafede bulunur ve orada onların ortak paşası ikamet eder. Bu ünlü madenler bakır, kurşun ve gümüş üretir ve sürekli çalışmakta olan elli ocağa sahiptir; gerçekte, bu ocaklar çoğunlukla İstanbul darphanesinin gümüş metalini tedarik eder"⁴⁹.

48 Robert Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia: During the Years 1817, 1818, 1819, and 1820*; C 1, London 1821, s. 701-702.

49 Porter, *Travels in Georgia...*, s. 702.

Ressam Porter bir Tokat manzara resmi de çizmiştir. Resmi çizışı hakkında řu bilgilere değinmiştir: “Tokat’ın genel görünümü ve onun eşsiz kale kayalarının hızlı bir taslağını yaptım; ancak başkente doğru gidildikçe artan sayıda Türk’ün bir Avrupalıya olan kıskançlığını gözlemlediğim zaman kurşun kalemimi kullanmaya zorlandım⁵⁰.” demiştir. Bu sözlerinden anlaşıldığı kadarıyla Tokat yazarın resmettiğı az sayıda Türk şehriden birisidir. Kale Tepesi’ne oturttuğı boynuz şeklinde resmettiğı burçlar, kalenin XIX. yüzyıldaki görünümüne ilişkin günümüzden farklı bir çizim içermektedir. Bugün Tokat kale tepesinde arkadaşları burçlardan eser kalmamıştır. Haliyle, ressam Porter’ın Tokat çizimi Tokat Kalesi’nde restorasyon yapanlara önemli ayrıntılar bırakmıştır.

Gravür 2: Robert Ker Porter (Levha LXXXVI)

Seyyah, şehrin en kuzey-doğu ucunda, ırmağın [Yeşilirmak] beş kemerli bir taş köprü ile geçildiğini; ancak suyun yürüyerek geçilemediğı karların erime

50 Porter, *Travels in Georgia...*, s. 702-703.

ve şiddetli yağmur mevsimleri haricinde köprüden yolcuların geçişine asla izin verilmediğini dile getirmiştir. Daha sonra kendisi gibi İngiliz vatandaşı olan Henry Martyn'in burada, bu şehirde ölmesine konuyu bağlamıştır. Henry Martyn'in asla hatıralarının kaybolmayacağını dile getirdikten başka onun insanları yanlıştan doğruya götürme konusundaki uğraşlarını aktarmıştır. Onun yaptıkları içerisinde İncil'in doğudaki dillere çevrilmesi çabalarına göndermede bulunur. Tokat'ı ise Henry Martyn'in cenneti beklerken dinlendiği yer olarak niteler. Martyn'in mezarına da değinen ressam, mezarın kalenin bulunduğu tepenin yüksekliğine zıt biçimde oldukça mütevazı olduğuna işaret eder ve her Avrupalı yolcunun bu mütevazılığı bu şekilde görmek zorunda olduğuna işaret eder⁵¹. Seyyah, Tokat'ı ertesi gün öğleden sonra saat 4'te terk etmiş ve Turhal üzerinden Amasya'ya doğru yolculuğuna devam etmiştir.

3- Henry John Van Lennep (18 Mayıs 1815 İzmir-11 Ocak 1889 Great Barrington)

XIX. yüzyılda Tokat'a ilişkin en çok bilgi veren ve en çok çizim bırakan seyyah Henry John van Lennep'tir. Van Lennep, XIX. yüzyılın tanınmış bir Amerikan misyoneri, yazarı ve eğitimcisidir. İzmir'de 18 Mart 1815'te doğmuştur. Annesi Adele Marie (1792-1867), babası Richard van Lennep (1779-1827)'tir. Uzun süre Doğu'da yaşamış Hollandalı, aralarında eğitilmiş ve yazarların bulunduğu seçkin bir Protestan ailedendi. Aile, 1731 senesinde ticaret yapmak üzere İzmir'e yerleşmişti. Babası İzmir'de İsveç Konsolosluğu da yapmıştı. Ailenin Henry John'dan başka Richard Jacob (1811-1890), Charles David (1818-1886) ve Alfred Jacob (1824-1845) adında üç erkek çocuğu daha vardı. Ağabeyi Richard Jacob tüccarlık dışında Hollanda'nın İzmir'deki konsolosluk görevini yerine getirmişti. Kardeşlerinden Charles David, ticari faaliyetleri dışında İzmir'de babasının gibi İsveç konsolosluğu ve aynı zamanda İzmir yakınlarında tütün üretimi yapıyordu. Kendisinin yazdığı kısa öyküler de vardı. Ailenin en küçük bireyi Alfred Jacob ise 21 gibi erken bir yaşta ölmüştü. Henry John van Lennep'in aile bireyleri İzmir Alsancak'ta bulunan Hollanda Protestan Mezarlığı'nda gömülüdür⁵².

Ailesinin de kararı üzerine 15 yaşında eğitim almak üzere ABD'ye gönderildi. 1837'de Amherst Koleji'nden mezun olduktan sonra, bir yıllığına Andover İlahiyat Okulu'na devam etti. Ardından Connecticut Eyaleti'nde bulunan Hartford'da

51 Porter, *Travels in Georgia...*, s. 703.

52 https://www.findagrave.com/memorial/33652266/alfred-jacob-van_lennep (06.06.2018, 13:55)

Dr. Joel Hawes'un yönetiminde dinî eğitimini tamamladı. Amherst'te 27 Ağustos 1839'da Kongregasyon Deleğeliği'ne atandı. Aynı yıl içerisinde ilk evliliğini bir misyoner babanın kızı olan Emma Luceba Bliss (1820-1840) ile gerçekleştirdi. Kısa adıyla ABCFM ya da BOARD olarak tanınan American Board of Commissioners for Foreign Missions [Yabancı Misyonlar için Amerikan Yardım Heyeti]'nin bir misyoneri olarak Türkiye'ye döndü. Göreve doğum yeri İzmir'de 13 Nisan 1840'ta başladı. Bu arada 12 Eylül 1840'ta eşi Emma'yı kaybetti. Emma Luceba öldüğünde 20 yaşındaydı. Emma'nın mezarı İzmir Alsancak'taki Hollanda Protestan Mezarlığı'nda bulunmaktadır. Sırasıyla İzmir (1840-1844; 1863-1869), İstanbul (1844-1854) ve Tokat (1854-1863) gibi şehirlerde Amerikan Board için misyonerlik görevini tam 29 yıl boyunca sürdürdü⁵³.

Van Lennep, Batı Asya ve Mısır bölgelerinde yoğun bir şekilde seyahat etti. İzmir'deki ilk misyonerlik deneyimi Batı Anadolu (Ege Bölgesi ve Trakya) ile Yunanistan'ı kapsayan vaaz turnelerine sahne oldu. Bu ilk deneyimin ardından 1843'te ABD'ye gitti. ABD'ye bu ikinci gidişinde 4 Eylül 1843'te, dini eğitiminde en büyük paya sahip hocası Dr. Joel Hawes'un kızı Mary Elizabeth (1821-1844) ile evlendi. Yeni evli çift 26 Aralık 1843'te İzmir'deydi. 28 Mayıs 1844'te İstanbul'a ulaştılar. 1844'te Van Lennep İstanbul'da görevlendirilmişti. Mary Elizabeth aynı yıl 23 yaşında dizanteriden Ekim ayı sonlarında öldü ve Hartford'ta bulunan Cedar Hill Mezarlığı'na gömüldü⁵⁴. İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde misyonerlik görevinin yanı sıra, bir ara İlahiyat Okulu'nda, daha sonraları Robert Kolej'de dersler verdi. Bir yandan da diğer misyon merkezlerinde aksayan çalışmaları hızlandırdı. 1847'de BOARD'un ABD'deki genel merkezindeki Ermenilerin tavsiyesi üzerine Antep Misyonu'nu teşkilatlandırmakla görevlendirildi. Denizyolu ile İstanbul'dan Beyrut'a geçti. 1847'de Suriye ve Filistin'e yaptığı seyahat, 1875'te *Bible Lands, Their Modern Customs and Manners Illustrative of Scripture* [Açıklayıcı Metinlerle Kutsal Kitap Ülkeleri, Modern Örf ve Âdetleri] başlığıyla yayımlandı. 1848'de Antep'e geldi. Buradan tekrar İstanbul'a döndü. 1849 yılı sonlarında ABD'ye gitti ve 18 Nisan 1850'de Emily Ann Bird ile üçüncü ve son evliliğini yaptı. Bu son eşinin babası Isaac Bird de Suriye'de misyonerlik görevinde bulunmuş ve

53 <https://asteria.fivecolleges.edu/findaids/amherst/ma191.html> (06.06.2018: 13: 26)

54 https://www.findagrave.com/memorial/119810631/mary-elizabeth-van_lennep (06.06.2018, 14:26). Mary Elizabeth'in anıları daha sonra annesi tarafından yayımlandı ve 1848 yılında Hartford'da basıldı. Buradaki bilgiler, adı geçen kitaptan derlendi. Kitap büyük ölçüde Mary Elizabeth'in annesine ve arkadaşlarına yazdığı mektuplardan oluşmaktadır. Bkz. Louisa Fisher Hawes, *Memoir of Mrs. Mary E. van Lennep*, Hartford 1848. Tamamı 382 sayfa olan bu kitapta Mary Elizabeth'in çocukluğundan ölümüne kadarki süreç bütün ayrıntılarıyla anlatılmıştır.

emekli olduktan sonra, Hartford'a yerleşmişti. Emily Ann Bird 1825'te Beyrut'ta doğmuştu. 4 Haziran 1898'de 74 yaşında Philedelphia (Pennsylvania), ABD'de öldü. Mezarı Great Barrington, Berkshire County, (Massachusetts), ABD'de Mahaiwe Mezarlığı'ndadır⁵⁵.

1854 yılında Lennep'in görev yeri değiştirildi ve Tokat'a atandı. İzmir'de bulunan eşi ve çocuklarını yanına alarak 28 Nisan 1854'te gemi ile İstanbul'a; buradaki hazırlıklarını tamamladıktan sonra 6 Mayıs'ta yine gemi ile 10 Mayıs'ta Samsun'a ulaştı. 10 Mayıs'ta Tokat'a gitmek için karayoluyla Samsun'dan hareket etti; 12 Mayıs'ta Amasya'daydı. Burada iki gün kaldı ve çeşitli gözlemlerde bulundu. 14 Mayıs'ta Amasya'dan ayrılıp Ezinepazarı, Turhal ve Kazova üzerinden Tokat'a vardı. Tokat'a ulaştığında tarihler 15 Mayıs 1854'ü gösteriyordu ve burada tam yedi yıl görev yapacaktı. Tokat'a gönderilme nedeni Merzifon'un doğusunda yeni açılan 60 kadar Ermeni Protestan Kilisesi'nin hak ve özgürlüklerini savunmaktı. Şehirde daha önce George Krugg tarafından satın alınan ve ticaret merkezi olarak kullanılan dört katlı bir konak onun emrine verildi. Çalışmalarında Merzifon'daki teşkilatın yardımlarını aldı. Tokat'ta ilk işi, emrindeki dört katlı konağı yapacağı işler için organize etmek oldu. Konağın en üst katına içerisine 150 kişinin sığabildiği bir Protestan Kilisesi açtı. Üçüncü katı kendisi ve diğer misyoner aileler için lojmana dönüştürdü. İkinci katta Gregoryen, Ortodoks, Katolik, Ermeni ve Rum çocukların eğitimi için dershaneler kurdu. Bu katta, aynı zamanda bu Hristiyan milletlerin yetişkinlerinin Protestan Mezhebi'ne hazırlanması için bir de danışma merkezi açtı. Konağın zemin katını misyoner, öğretmen ve diğer misafirlerin kalacağı bir misafirhane yaptı. Böylece, Tokat'ta bir misyon merkezi ile bir ilahiyat okulunu 1855'te faal hale getirdi. Tokat Protestan Okulu'na öğrenci alımında çok titiz davrandı. Okula, gelecek vaat eden, başarılı öğrencileri kabul etti. Öğrencilere oldukça eski dönemlerde kalan ve unutulmaya yüz tutan, hatta artık konuşulmayan Ermenice ve Rumca dillerini öğretecek öğretmenler buldu. Tokat Protestan Okulu'nun en büyük destekçisi Merzifon'daki misyon merkeziydi. Merzifon'daki misyon merkezi Tokat'taki okulu bir uç istasyon şeklinde kabul ediyordu. Haftanın belirli günlerinde Tokat'a Merzifon'dan öğretmen ve doktor geliyordu. Özellikle Amasya ve Tokat'ın kuzey kesimlerinde okulun başarılı öğrencilerinden bir kısmı gezici tıp ve eğitim hizmetine alındılar. Merzifon'daki merkezden gelen tıp mensuplarıyla bu öğrencilerden meydana getirilen bir ekip sağlık taraması ve Protestanlık propagandası yapmak için en ücra yerleşim noktalarını dolaştılar. Tokat'taki okulun başarılı öğrencilerinden bazıları misyoner

55 https://www.findagrave.com/memorial/39806628/emily-ann-van_lennep (11.06.2018, 13:01)

vekili olarak seçildiler. Ellerindeki Türkçe, Ermenice ve Rumca İncilleri satmak için Kazova, Artova, Amasya, Niksar, Çarşamba, Divriği ve Arapkir'de Müslüman-Hıristiyan ayrımı yapmadan ev-ev dükkân dolaştılar⁵⁶.

Suriye, Anadolu ve Rumeli'de yaptığı tehlikeli ve yorucu seyahatler, iki eşini alışık olmadıkları iklimlerde, üstelik salgın hastalıklarda yitirmesi, henüz küçük yaşlardaki iki çocuğunu kaybetmesi, onun çalışma, araştırma ve incelemeye olan tutkusunu asla yok edemedi. Bir taraftan Tokat'ta misyon teşkilatlanmasını sürdüren van Lennep, bir taraftan da başta Tokat, Sivas ve Amasya şehirleri ve bu merkezlere bağlı en küçük yerleşim birimlerine uzanan yolculuklar gerçekleştirdi. İzmir'de doğması, çocukluğunun Türkler arasında geçmesi, ileri derecede Türkçe bilmesi bu gezilerde kendisi için büyük avantaj oluşturdu. Görev aldığı ve dolaştığı şehirlerin sosyal ve ekonomik durumlarını, doğal yapılarını, coğrafi özelliklerini, bitki ve hayvan türlerini ayrıntılarıyla inceledi ve tüm özelliklerini yansıtarak resimlerini yaptı, haritalarını çizdi. Derlediği tüm bilgileri, ileride basılacak şekilde dikkatli, düzenli bir şekilde not etti. 1856'da James Edward ve 1859'da Henry Martyn adında iki oğlu Tokat'ta dünyaya geldi. Aynı yıl şehirde meydana gelen bir karışıklık sırasında, misyon binası kundaklanarak yakıldı. Henüz iki yaşındaki oğlu Henry, Ağustos 1859'da Tokat'ta öldü. Van Lennep, Tokat ve çevresine ait araştırma ve incelemelerinin, yaptığı resimlerin, misyon çalışmaları anılarının merkezinde çoğu kez Ermeniler yer almaktadır. Lennep, kendisini, çok orijinal ve özel bir ırk olduğunu düşündüğü Ermenileri karanlıktan kurtaracak ışık olarak tanımlamıştır. Bununla birlikte, eserlerinde, diğer misyoner ve seyyahların tersine Türkler ve Müslümanlar hakkında önyargılı, aşağılayıcı ve hakaret dolu ifadelerden kaçınmıştır. Hatta çoğu kez Türklerle Ermenilerin ortak özellikleri, örf-adetleri ve karşılıklı ilişkileri üzerinde durmuştur. Her ne kadar Türklerle karşı olumlu, tarafsız bir bakış açısı sergilese de kendisinin Tokat ve çevresinde ayrılıkçı Ermeni ve Rum hareketinin canlandırılmasında öncü bir kişilik olduğu da dikkatten kaçmamaktadır.

Lennep, 1861 yılı Ekim ortasında eşi ve çocuklarıyla hem tatil hem de misyon merkezlerinde çalışmalar yapmak üzere ABD'ye gitti. 1863'te tekrar Türkiye'ye, İzmir'e döndü ve 1869 yılına kadar İzmir'de vaizlik ve öğretmenlik faaliyetlerini sürdürdü. Yakalandığı katarakt hastalığı nedeniyle ileri derecede görme kaybına uğradı ve aktif çalışma yeteneğini kaybetti. Bunun üzerine 1869 senesi itibarıyla

56 Lennep'in Tokat'taki okul deneyimi için bkz. Henry John van Lennep, *Travels in Little Known Parts of Asia Minor*, C 1, London 1870, s. 142-165.

Türkiye'deki çalışmalarına son verdi ve ABD'ye giderek oraya kesin olarak yerleşti. American Board misyoner teşkilatının Merzifon'daki istasyonuna bağlı olarak 1854-1863 tarihleri arasında Tokat'taki uç istasyonu teşkilatlandırmak üzere görev yapmış olan misyoner Henry John van Lennep 24 Nisan 1864'te İzmir'den Samsun'a oradan da Tokat'a ve daha sonra kara yoluyla Yozgat üzerinden İzmir'e dönüşüne ait notlarını *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor* [Anadolu'nun Az Bilinen Bölümlerinde Seyahatler] adlı iki ciltlik eserinde topladı. Bizzat kendisi tarafından resimlendirilen bu değerli eseri 1870'te ABD'de basıldı. Bu kitap Tokat, Sivas, Amasya, Samsun gibi şehirlere yaptığı ziyaret ve dikkatlice tasvir ettiği Hitit devrine ait birçok önemli arkeolojik kalıntılar hakkında kaleme aldığı notlara dayanmaktadır. Van Lennep iki ciltlik bu eserinde misyonerlik anıları bir tarafa bırakılırsa, seyahat ettiği güzergâh üzerinde bulunan İzmir, İstanbul, Samsun, Amasya (Tokat'a geliş yolu), Tokat, Sivas (Tokat günleri), Yozgat, Çorum, Ankara, Afyon, Uşak, Manisa (İzmir'e varış yolu) şehirler hakkında önemli bilgiler vermektedir. Kitapta, ayrıca, gidilen yerlerle ilgili haritalar ve zaman zaman resimlere de yer verilmiştir. Özellikle bu şehirlerde yaşayan Türkler, konar-göçer Türkmenler, Yörükler, Kürtler, Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler gibi unsurlar, gelenekleri, düğünleri, cenazeleri, müzikleri ve gündelik yaşamlarına dair birçok ipucunu günümüze bırakmıştır⁵⁷.

Le Roy'da (New York) kadınların gittiği Ingham Üniversitesinde 1876-1878 arasında üç yıl süreyle doğa bilimleri, klasik ve çağdaş Yunanca ve modern diller dersleri verdi. Van Lennep, buradan emekli olduktan sonra, Great Barrington'a çekildi. Burada oğlu E. J. Van Lennep'le birlikte Sedgwick Enstitüsü'nde idarecilik yaptı. Lennep'in Emily Ann Bird (1850-1898) ile yaptığı evlilikten altı çocuğu oldu. Çocuklarının çoğu erken yaşlarda yaşamını yitirdi. 5 Aralık 1853'te Türkiye'de dünyaya gelen oğlu William doktor oldu ve 9 Haziran 1919'da 65 yaşında öldü. Mezarı Philedelphia (Pensilvania) ABD'de Saint James the Less Episcopal Churchyard'da bulunmaktadır. William'ın Rebecca isimli kızı Pensilvanya'da 1887'de doğdu ve 19 Kasım 1940'ta 53 yaşında vefat etti. Mezarı babasıyla aynı yerdedir⁵⁸. 1887'de 25 Temmuz 1856'da Türkiye'de doğan oğullarından Edward James 4 Nisan 1946'da 89 yaşında öldü ve Berkshire (Massachusetts) ABD'de Mahaiwe Mezarlığı'nda gömülüdür⁵⁹. Van Lennep 1889'da Büyük Barrington,

57 Van Lennep, *Travels in Little...*, C 1-2, London 1870.

58 <https://www.findagrave.com/memorial/176529729/rebecca-reeves-elliott> (06.06.2018, 14:43)

59 https://www.findagrave.com/memorial/39806628/emily-ann-van_lennep (06.06.2018: 14:46)

Massachussets'te öldü. Mezarı oğlu James Edward gibi Mahaiwe Mezarlığı'nda bulunmaktadır. Ölümünde (11 Ocak 1889) 74 yaşındaydı.

BOARD Genel Merkezi'ndeki kayıtlarda sabırlı, disiplinli bir kişi olduğu, düzenli çalışan ve derin bilgi sahibi olan, Osmanlı topraklarında 29 sene faaliyet göstermiş, üstün bir örgütlenme yeteneğine sahip başarılı bir misyoner olarak tanımlanmıştır. Van Lennep birçok dilde uzmanlaşmıştı. Türkçe, Fransızca, Almanca, İngilizce, Ermenice, Yunanca, Arapça, İbranice ve Farsça dillerine hâkimdi. Orta Doğu'da konuşulan beş dilde, en az on lehçede vaazlar verebiliyordu⁶⁰. Aynı zamanda yetenekli bir sanatçıydı, kapsamlı seyahatlerinden eskiz (kalem veya kalem ve mürekkep) sahneleri çizmişti⁶¹. Müzik, arkeoloji, botanik ve zooloji alanlarında yetenek ve bilgi sahibiydi.

Van Lennep'in 1862'de New York'ta basılan ve Yakındoğu tip ve giysilerini renkli resimlerle sunan "Oriental Album (Doğu Albümü)" adlı eseri, onun bir sanatçı ya da ressam olarak ustalığını açıkça ortaya koymaktadır. Pars Tuğlacı tarafından Türkçeye çevrilen bu albüm, Türkiye'de doğmuş, uzun süre bu ülkenin çeşitli yörelerinde incelemelerde bulunmuş, yüksek düzeyde bir kültüre sahip olan bir yabancıнын, XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı toplumu hakkındaki düşüncelerini yansıtmaları bakımından son derece ilginçtir. *Küçük Asya'nın Az Bilinen Kısmlarında Seyahatler (1870)* ve *Bible Lands [Kutsal Kitap Toprakları] (1875)* kitaplarında da çok sayıda çizime yer verdi. Aynı zamanda Profesör Edward Hitchcock için Massachussets Jeolojisi (1841) ve Yüzey Jeolojisi (1860) dâhil olmak üzere birçok çizim yaptı.

Van Lennep'in Çizimlerinde Tokat

Tokat, William Ouseley ve Robert Ker Porter'in seyahat kitaplarında birer şehir manzarası gravürüyle yer bulmuştu. Bunlardan Ker Porter'inki şehri

60 <http://www.famousamericans.net/henryjohnvanlennep/>(06.06.2018:14:50)

61 Henry John van Lennep'e ait Amherst Koleji arşivleri ve Özel Koleksiyonlarında 1834-1879 yıllarına ait çok sayıda skeç ve evrak bulunmaktadır. Koleksiyonun büyük bir kısmı, kara kalem çizimleri ve çoğu Türk olmak üzere bazı Amerikalılar, manzara, insan ve cisimlerin suluboyalarından oluşmaktadır. Ayrıca, az miktarda kişisel evrak, Türkiye'de misyonerlik yaptığı seyahatle ilgili pasaportları, Van Lennep'in Ermenice yazdığı vaaz defterini ve portre fotoğraflarını içermektedir. Bu özel koleksiyonda bulunan iki kutuda toplam 24 klasör içerisinde belgeler yer almaktadır. Bu dokümanların detaylı bir listesi için bkz. <https://asteria.fivecolleges.edu/findaids/amherst/ma191.html> (06.06.2018, 23:04). Aynı arşivde Kolejin 1837 Mezunlarının biyografi dosyaları içerisinde Van Lennep'in dosyası, dört tarihi değeri olan el yazması mektup, Edward ve Orra White Hitchcock dökümanları (12 mektup) da bulunmaktadır. Onun topladığı çeşitli aletlerden oluşan koleksiyon 2009'da Mead Art Museum'a transfer edilmiştir.

kuzey-doğudan Niksar yolu girişinden ve Gılgıj Dağı'nın yüksek eteklerinden görüyordu. Ouseley'in şehir manzarasıysa sanki diğerinin tam tersine Güney-batı istikametinden Haç Dağı tarafından çizilmişti. Esasında Eski Tokat, üç tepenin keşiştiği vadide, adeta bir çanağın içerisinde kurulmuştu. Bunlar kuzeydeki Gılgıj, güneydeki Kale ve Haç tepeleriydi. Muhtemelen Tokat'ı çizmek isteyenler kaleyi karşılıklarına alacak Gılgıj ve Haç Tepelerini çizim için kullandılar ancak en çok da Gılgıj Tepesinden bunu yaptılar.

Henry John van Lennep, diğer seyyahlardan farklı olarak Tokat'ta yedi senelik misyonerlik görevi için kaldı. Bu açıdan misyonerin Türkiye topraklarındaki misyonerlik faaliyetlerinin neredeyse dörtte biri Tokat'ta geçti ve Tokat'ı en ayrıntılı şekilde tanıyan ve gözlemleyen seyyah oldu. Haliyle Lennep'in Türkiye ve Osmanlı topraklarında yaşadığı deneyimlerden oluşan kitaplarında Tokat önemli öznelerden birisi oldu.

Henry John van Lennep'in *Travels in Little Known Parts of Asia Minor* [Küçük Asya'nın Az Bilinen Yerlerinde Seyahatler]'inin önemli bir bölümü Tokat'a ayrılmıştır. Keza kitap içerisindeki gravür ve çizimlerde de aynı durum söz konusudur. Kitabın birinci cildinde toplam 12 bölüm bulunmaktadır. Bu 12 bölümden ilk ikisi İzmir'den Samsun'a⁶², üçüncüsü Samsun'dan Amasya'ya⁶³, dördüncüsü Amasya'yı⁶⁴ ve beşincisi Amasya'dan Tokat'a gelişini içerir⁶⁵. Kitabın altı ve yedinci bölümleri⁶⁶ seyyahın misyonerlik faaliyetlerini ve Tokat'ta Henry Martyn'in mezarıyla ilgili tespitlerini içeren bölümdür. Yedinci bölüm Tokat'taki misyoner okulu, binası ve binadaki yangını konu almaktadır. Kitap sekizinci bölümden⁶⁷ itibaren Tokat'ı doğrudan konu alır. Bu bölümde bir şehir olarak Tokat'ı, şehrin mahallelerini, bakır kalhanesini, kaleyi, bağ ve bahçeleri ev ve ev eşyalarını, pişirme ve aydınlatma gereçlerini anlatmıştır. Dokuzuncu bölüm⁶⁸ ziynet ve süs eşyaları, tarım aletleri, yazı materyalleri, müzik aletleri, şarkılar, tuluatçılar, ozanların atışmaları, örf ve adetler-aile adları, lakaplar ve elbiselere

62 Van Lennep, *Travels in Little...*, s. 14-60.

63 Van Lennep, *Travels in Little...*, s. 61-86.

64 Van Lennep, *Travels in Little...*, s. 87-117.

65 Van Lennep, *Travels in Little...*, s. 118-141.

66 Van Lennep, *Travels in Little...*, s. 142-205.

67 Van Lennep, *Travels in Little...*, s. 206-233.

68 Van Lennep, *Travels in Little...*, s. 234-261.

ayrılmıştır. 10. bölümde⁶⁹ cinslerin karşılıklı görüşmesi, evlilik hazırlıkları, boşanma, düğün merasimleri, gelinlik, evlilik ve düğün hakkındaki diğer konular; farklı dinlerin cenaze merasimleri ele alınmıştır. 11. bölümde⁷⁰ nüfus, nüfusu meydana getiren etnik ve dinsel gruplar ile şehir sınırları içerisinde yaşayan çeşitli hayvanlar ve doğal yaşam irdelenmiştir. 12. bölüm⁷¹ seyyahın Niksar'a gidişi ve Tokat'a dönüşünü içerir. Bu bölüm yol boyunca gördüklerini kaleme aktardığı bölümdür. Kitabın bu ilk cildinde 35 gravür ve üç harita bulunmaktadır. Haritalardan ilki Samsun-Tokat, yolu, ikincisi Kazova ve sonuncusu Niksar-Tokat yoluna aittir. 35 gravürden 23'ü de Tokat'a aittir. Bu gravürler birkaç farklı başlıkta değerlendirilebilir. Bunlar içerisinde gündelik yaşam araçları (11 adet) çoğunluğu oluşturmaktadır. Bu araçlar içerisinde ev eşyaları, tarım aletleri ve müzik aletleri yer almaktadır. Gündelik yaşam araçlarından sonra ikinci sırada şehirdeki çeşitli mekânların gravürleri (8 adet) bulunmaktadır. Bu gravürler içerisinde bir şehir manzarası önemlidir. Bu manzara resmini diğer seyyahlarınkinden ayıran başlıca fark Tokat'ın şimdilerde Karşıyaka olarak bilinen yerden ve uzak bir açıdan çizilmiş olmasıdır. Gravürün çizilmesindeki amaç şehir silüeti çıkarmaktan ziyade kaleyi uzak bir cepheden kâğıda dökmektir. Üç mekân eksizinin, gerçek konumları dışında iç içe çizildiği, cami, medrese ve han kombinasyonu Tokat'taki Takyeciler Camii, Yağlıbasan Medresesi ve Deveciler Hanı'nı bir arada göstermektedir. Lennep'in gravürünü çıkardığı mekânlar arasında üzüm bağı, Misyoner Henry Martyn'in mezarı, Ermeni Mezarlığı ve Müslüman Mezarlığı gibi dini mekânlar dikkat çekicidir. Ayrıca, Tokat'ta ölen Eskiçağın önemli Hıristiyan figürlerinden Aziz Chrysostom'un mezarı ya da hücresi olduğu düşünülen bir yer ve Dönekse Köyü'nde mısır siloları mekânsal gravürler içerisinde yer bulmuştur. Kişisel eşyalar arasında düşünebileceğimiz, bilhassa kadın aksesuarlarını içeren dört gravür alınlık, kolye ve küpeden ibarettir. Lennep'in gravürleri içerisinde sosyal faaliyetler ve insana dair dört gravürün birisi düğün tasviri, üçüysen insanların portresidir. Düğün bir Ermeni düğünü olup portrelerin tamamı da birisi bayan olmak üzere aynı şekilde Ermenilere aittir. Doğal yaşama ait iki resim aylarla ilgilidir. Bunlardan birisinde ayı avı, diğerinde ise yuvalarında aylar betimlenmiştir.

69 Van Lennep, *Travels in Little...*, s. 262-290.

70 Van Lennep, *Travels in Little...*, s. 291-321.

71 Van Lennep, *Travels in Little...*, s. 322-343.

Tablo 1: Travels in Little Known Parts of Asia Minor (TLPAM), cilt 1'de Gravürler

Gravür Başlığı	Sayfa	Gravür Başlığı	Sayfa
Ayı Avı	Kapak	Üçayak-Cezve-İbrik	227
<i>Türk Hanımların Yatağı</i>	17	Ahşap Sofra	229
<i>Grekçe İşaret Taşı</i>	20	Leğen-İbrik	231
<i>At Nalı</i>	55	Sepet Sofra	232
<i>Çadır İskeleti</i>	57	Kadınların Kullandığı Altın Ahnlık ve Kıymetli Taşlar	237
<i>Çadır Örtüsü</i>	58	Gerdanlıklar-Eski Altın Küpe	238
<i>Çakallı Han: Ahır Kapısı</i>	66	Saban	241
<i>Samsun Karayolu'nda Küçük Han</i>	67	Kürek [Bel]	243
<i>Amasya Kasabası</i>	87	Tulum	248
<i>Su Kemerli</i>	90	Ermeni Gelin Alayı	271
<i>Grekçe Kütabeler</i>	104	Türk Mezarları	290
<i>Ahşap Testi</i>	109	Ermeniler [İki portre]	298
Yayık	131	Ermeni Hanımefendi	299
Tokat Mezarlığı	169	Yuvalarında Ayı Yavruları	319
Henry Martyn'in Mezarı	172	Ayı Avı	320
Kuzey-Doğudan Kale Manzarası ve Tokat'ın Görünümü	207	Aziz Chrysostom'un Anıtmezarı ya da Hücresi [Bir Kayaya Yontulmuş]	323
Üzüm Bağlarında Bekçi Kulesi	211	Dönekse, Kızılbaş Köyü	332
Tokat'ta Eski Cami, Medrese ve Han	218		

Henry John van Lennep'in *Travels in Little Known Parts of Asia Minor* [Küçük Asya'nın Az Bilinen Yerlerinde Seyahatler] kitabın ikinci cildinde yer alan ve çoğu Antik döneme ait eserin de resmedildiği Yozgat-Ankara arası gravürlerden oluşan 46 çizim içerisinde Tokat Müftüsü'nün Kır Evi de bulunmaktadır⁷².

72 Van Lennep, *Travels in Little...*, C 2, s. 35.

Gravür 3: Müftü Efendi'nin Kır Evi

Din adamının *Bible Lands, Their Modern Customs and Manners Illustrative of Scripture* [Açıklayıcı Metinlerle Kutsal Kitap Ülkeleri, Modern Örf ve Âdetleri] başlığıyla yayımladığı kitabında 300'ün üzerinde illüstrasyon vardır. Burada Tokat'ta bir su sarnıcının planını çizmiştir⁷³. Fakat yapılacak detaylı incelemeler bu kitapta, Tokat'la ilgili daha çok çizim olduğunu ortaya çıkaracaktır. Bununla birlikte Lennep, bazı eksizlerini farklı kitaplarında tekrar tekrar kullanmış gözükmektedir. *Bible Land* kitabındaki ahşap kavanoz ve bahçe küreği çizimleri *Travels in Little Known Parts of Asia Minor*'dakilerinin aynısıdır. Ancak kitapta Ortadoğu bir bütün olarak anlatıldığından bazı resimlerin Tokat'a ait olup olmadığı konusunda hüküm vermek zorlaşmaktadır⁷⁴.

Misyonerin bir de ABD'de 1863'te kaleme aldığı ve yalnızca Tokat'ta Henry Martyn'in mezarını anlattığı 16 sayfalık bir kitabı bulunmaktadır. Bu kitap aynı zamanda onun Henry Martyn'in mezarını tasvir eden yağlı boya bir resmin de

73 Van Lennep, *Bible Lands, Their Modern Customs and Manners Illustrative of Scripture*, New York 1875, s. 52.

74 Bkz. Van Lennep, *Bible Lands*.

açıklaması sayılmaktadır⁷⁵.Bütün bu eserlerin yanında van Lennepe'nin 20 yağlı boya tabloya ya da resme yer verdiği Doğu Albümü'nde dört resim doğrudan hikâyeleriyle Tokat'a ayrılmıştır. Bu resimlerden birisi bir Çerkes kadını, giyimi ve Tokat'ta kadının sosyal yaşam içerisindeki yerini ortaya koymaktadır. Bir diğeri bir Kiremit Tüccarına ait olup tüccarın kısa bir yaşam öyküsü, toplum içerisindeki konumu ve ayrıca Osmanlı genelindeki aile ismi olmayışı meselesine ve lakaplara dair açıklamalara da yer vermektedir. Bir üçüncü resim o tarihlerde Tokat'a, günümüzde Niksar'a bağlı Dönekse köyünde tulum çalan bir Ermeni'ye aittir. Son bir resim de Tokat-Amasya arasındaki yolda Turhal'a oldukça yakın bir noktada bulunan Çengel Geçidi'nde bekleyen bir bekçiye aittir. Şüphesiz bu çalışmada bu hikâyelerin tamamına yer verilmesi imkânsızdır. Bununla birlikte, Dönekse köyündeki arka planın Travels in Little Known Parts of Asia Minor kitabının birinci cildindeki Dönekse köyü eksizleri ve yine aynı kitapta ve ayrıca Bible Lands kitabında yer alan tulum eksizleri üzerine yerleştirilen Ermeni tulumcu figürü ile bir kombinasyon oluşturduğunu belirtmek zorundayız. Bu durum akla şu konuyu getirmektedir. Büyük olasılıkla Lennepe Tokat'ta kaldığı süre boyunca çeşitli eksizler yapmış; bunların bir kısmını gravür olarak kitaplarına serpiştirirken, bir kısmını da yağlı boya çalışıp ayrı bir eserde değerlendirmiştir. Ayrıca çizimleriyle ilgili olarak Türkiye'de bulunduğu müddetçe önemli notlar almış ve bu notlarla ve resimlerle Türkiye ve Ortadoğu'da gezdiği coğrafyaların canlı ve belgesel bir sunumunu gerçekleştirmiştir. Biz buraya bir örnek olarak Dönekse köyü ve burada tulum çalan Ermeni tasvirini almakla yetineceğiz⁷⁶.

Tablo 2: Lennepe'nin Doğu Albümü Kitabında Yer Verdiği Resimler

Türk ve Ermeni Hanımları (Sokakta), s. 11	Ermeni Gelini, s. 52
<i>Bir Türk Efendisi, s. 16*</i>	<i>Arnavut Muhafızı, s. 56</i>
İstanbullu Ermeni Hanımı (Evde), s. 19	Ermeni Köylü Kadını, s. 60
Türk Katibi, s. 23	Bağdatlı Tüccar, s. 64
Kibar Türk Hanımı (Evde), s. 19	Yahudi Evlilik Töreni, s. 68
Türk Kavası, s. 32	Yahudi Tüccarı, s. 72
<i>Türk Kadını (Peçesiz), s. 36</i>	Çingene Falcı, s. 76
<i>Ermeni Tulumcusu, s. 40</i>	Baş Eşkya, s. 84
Ermeni Hanımları (Evde), s. 44	Dürzi Kızı, s. 87
Ermeni Evlilik Töreni, s. 48	

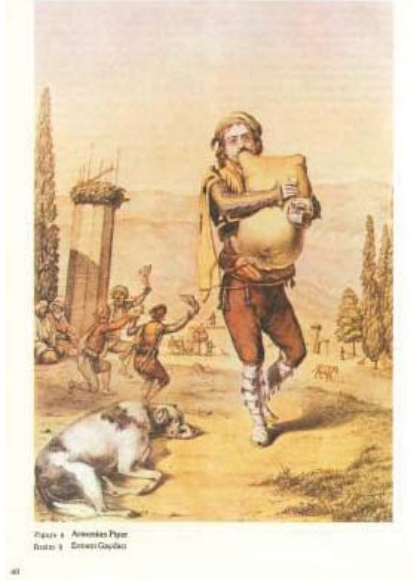
*Tokat'ın anlatıldığı resimler koyu harflerle yazılmıştır.

75 Van Lennepe, *The Grave of Henry Martyn*, Newyork 1863.

76 Van Lennepe, *The Oriental Album: Twenty Illustrations Oil Colors of the People and Scenery of Turkey*, New York 1862.

Ermeni Tulumcu ve Hikayesi

Lennepe ashında Ermeni Tulumcu Resmi'ni Türk müziğinin özelliklerini, Avrupa'nın çok sesli müziğinden farkını ortaya koymak istediği bir pasaj için kullanmıştır. Kendisi de müzik ve notadan anlayan birisi olarak bu değerlendirmeleri yapmıştır. Lennepe'in tespitlerine göre, Türkiye'de ve hatta Avrupa'nın bütün doğu bölgelerinde, Asya ve Kuzey Afrika'da kullanılan müzik gamı, pek çok temel özelliği açısından Batılıların müziğinden farklıydı. Çünkü onun tespitlerine göre, bahsedilen bölgelerin insanı majör ve minör gamları arasında ayırım yapmazlardı. Bununla birlikte, kullandıkları tek gam, inen ve çıkan sesler arasındaki fark ayırt edilmeksizin Batılıların minör gamına yakındı ve dikkatsiz bir kulak için minör gamına çok benzerdi. Doğru müziğinde senfoni seslendirmek mümkün değildi. Müzik aralıkları isteğe bağlıydı ve akortlar bilinmemekteydi. Besteler aynı anda iki veya daha fazla çalgı tarafından, aynı veya farklı oktavlarda çalınabilir ve genellikle tek bir düşük nota bütün besteye eşlik etmekle birlikte, aynı parçanın farklı bölümleri olarak çalınmazlardı. Yine de bu müzikte bir derin düşünce, bir üzüntü ve hatta anlaşılmasayan bir tılsım vardı. Türkiye'de nefesli ve yaylı sazlar kullanılırdı⁷⁷.

Resim 1: Ermeni Tulumcu

77 Van Lennepe, *Oriental Album*, s. 40-43.

Büyük şehirlerde sokak müziği genellikle, son derece yüksek ve tiz bir sese sahip olan bir tür obua (zurna) ile yapılırdı. Ağız bölümü iki parçalı kamıştı ve bunun altında dudaklara destek olan yassı ve yuvarlak tahta bir bölüm vardı. Âletin geri kalanı tıpkı klarnet gibiydi, ancak tuşları yoktu. Bununla birlikte, bu âlet hiçbir zaman yalnız çalınmaz, daima ona bir davul eşlik ederdi.

Köylerde gözde bir müzik âleti tulumdu, şişirildiğinde çalanın vücuduna yakın bir büyüklüğü vardı. Çalan kişi âleti göğsünün üzerinde tutar ve kollarıyla bastırırdı. Ses, delikleri bulunan çiftli bir kamış tarafından çıkarılır, kamışın dış uçları bir öküzün boynuzunun küçük tarafına yerleştirilmişti. Ses, İskoçya'nın millî çalgısı gaydanın çıkardığı sestene çok az farklıydı, ancak şu istisna ile ki eşlik eden bir bas yoktu.

Müzikle ilgili bu özetlediğimiz bilgileri veren Lennep, daha sonra resmin konusunu açıklamaya geçmiştir ve konuyu şu ifadelerle açıklamıştır: “Resmimizin konusu budur, sahne bir dağ köyüdür; çiftçilerden bazıları dans etmekte, yaşlı adamlar, kadınlar ve çocuklar onlara bakmaktadır. Burada görülen köy, Kuzey Anadolu’da, Niksar yakınlarında iki dağ arasındaki bir vadidedir. Başlıca üretimi, resmimizde görülen, söğüt dallarından örülmüş kuleye benzer yapılarda duran mısırdır. Üzeri mısır stokları ile kaplıdır ve mısır, tabandaki bir delikten dışarı alınır. İcracı kendisini süslediği sayısız püskül sebebiyle o şekilde çağrılan Püsküllü Artin (veya Harutyun)’dir. Zavallı çocuk bu resim yapıldıktan birkaç gün sonra trajik bir sonla karşılaşmıştır: Dağda yaraladığı vahşi bir yabani domuz tarafından parça parça edilmiştir.”

Resmin konusunu bu şekilde veren Lennep, daha sonra evlerde kullanılan ve icra edilen sazlardan bahsetmiştir. Onun gözlemlerine göre, evlerin içinde daha güzel sesler çıkaran âletler kullanılırdı. Bunlar çeşitli biçim ve büyüklüklerde olan ve çeşitli pozisyonlarda çalınan ud ve kemandır. Bazen, mükemmel bir piyano sesi veren, bir tahta üzerine yatay olarak gerilmiş çeşitli uzunluktaki yaylardan oluşan ve her iki elde tutulan küçük bir çekiçle vurulan bir santura (kanuna benzer bir çeşit çalgı) da rastlanabilirdi. Bu tür müzik icra edilirken daima şarkı da söylenir, kısa şiir kıtalarından oluşan şarkılar müzisyenlerin kendileri tarafından ya hep beraber ya da karşılıklı olarak söylenir, bu sırada çalgılar ya alçak sesle eşlik ederler ya da hiç eşlik etmezler; her kıtadan sonra çalgılar aynı melodiyi tekrar ederlerdi.

Lennep’i şaşırtan bir durum da zengin etnik çeşitliliğine rağmen Osmanlı Türkiye’sinde bütün şarkıların Türkçe olmasıydı. Onun tespitlerine göre, bunun sebebi bestecilerin tümünün Türk olması değildi, çünkü Hıristiyanlar da

beste yapmışlardı ve ülkenin bazı bölgelerinde halk şairleri Yahudi'diydi. Tuna vilayetlerinde ise genellikle Çingene'ydi. Bütün şarkıların Türkçe olmasının sebebi belki de, bu tür bestelerin anlattığı duygu ve düşünceleri ifade etmekte Türk dilinin daha uygun ve daha etkili olmasıydı ve her sınıftan insanın zevkine hitap etmek isteyen icracılar, herkesin anlayabileceği bir dili kullanmayı tercih ederlerdi. Önceden hazırlığı olmaksızın o anda çalıp söyleyen ve bu konuda oldukça yetenekli olan bir halk ozanına zaman zaman rastlanabilirdi ve eğer orada bir yabancı, zengin bir beyefendi veya hanımefendi varsa, halk ozanı parasal bir çıkar umarak onlarla ilgili bir şarkı uydurabilir, söyler ve umduğunu da daima elde ederdi.

Lennepe, tespitlerinin geniş bir bölümünü de âşıklık geleneğine ayırmıştı. Âşıklık geleneğini, irticalen şarkı söylemek olarak tanımlamış, bunun yalnızca İtalya'da değil, Anadolu'da da görülen bir meslek olduğundan bahsetmiştir. Pek çok riski olan âşıklığın, buna karşılık pek az kâr getiren bir hayat tarzına tam olarak uyabilme, uzun ve özel bir çalışma ve bunun yanı sıra doğal bir yetenek sahibi olmayı gerektirdiğini de sözlerine eklemiştir. Âşıklık ya da ozanlığa aday olan kişinin, henüz bir çocukken ünlü bir şarkıcının yanında çırak olarak bulunduğunu, misafirlerin vermeyi uygun gördükleri hediyeler dışında hiçbir ücret almadığını dile getirmiştir. Aşığın daha sonra kasaba kasaba dolaşıp kendisine rakip aradığı ve ânında çalıp söyleme konusunda karşısına çıkan herkese meydan okuduğunu vurgulamıştır. Âşıklarla ilgili iyi bilinen bir gerçeğin de bu adamların birçoğunun gözlerinin görmemesi olduğunun altını çizmiştir. Âşıkların körlüğüyle ilgili şunları dile getirmiştir: "Genel bir inanış, körlüğe, şarkı söylerken kendilerini kaptırdıkları şiddetli heyecanın sebep olduğudur. Zafer, tek ödülleriştir. Çünkü aşırı bir yoksulluk içinde yaşarlar, iyilikseverlerin ve özellikle şarkılarını dinleyenlerin yaptıkları yardımlar tek gelirleridir." Lennepe, âşıkların körlüğüyle ilgili verdiği bu bilgilerden sonra Muğla'da karşılaştığı âşıklar atışmasını da canlı bir aktarımla okuyucuya sunmuştur.

Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışma Osmanlı Devleti zamanında bilhassa XIX. yüzyılda Türkiye topraklarında karayolu ile seyahat eden seyyahların seyahat notları arasına serpiştirdikleri gravürlere günümüzde sosyal bilimlerde önce Tarih, sonra diğer alanlarda çalışma yapan araştırmacıların dikkatini çekmek üzere hazırlanmıştır. Çalışmada Tokat'ın seçilmesindeki birinci etken şehrin yollar üzerindeki konumudur. Zira Osmanlı Tarihi boyunca Doğu-Batı ve Kuzey-Güney doğrultulu yollarda Tokat bir uğrak noktasıdır. Özellikle, Hindistan-İran ve İngiltere

güzergâhında karayolunda ilerleyen seyyahlar, hiç olmazsa, at değiştirmek üzere Tokat'a uğramak durumundaydı ve çoğunlukla da ihtiyaçlarını buradaki menzilhânede karşılıyorlardı. Yoğun taramalarımız sonrasında XIX. yüzyılda Tokat'ın gravürlerini çizen üç isme ulaşabildik. Bunlar William Ouseley, Robert Ker Porter ve Henry John van Lennep'ti. Bunlardan Porter'in manzara ve savaş ressamı olması yaptığı Tokat manzarasını Avrupa'da en dikkat çekici Tokat resmi haline getirdi ve bundan sonra Tokat'ı çizenler çoğunlukla ona baktı. Öte yandan, seyyahların çoğunlukla 1-3 gün kaldığı Tokat'ta en derin gözlemlerin sahibi Amerikan BOARD misyoner örgütü adına Tokat'ta bulunan Henry John van Lennep oldu. Öyle ki Henry John van Lennep'in Küçük Asya'nın Az Bilinen Yerlerine Seyahatler Kitabı'nın merkezinde Tokat vardı. Henry John van Lennep, kitabında Tokat'ı hem ayrıntılı olarak anlattı hem de Tokat'a dair çok sayıda gravürü sayfalar arasına çıkarttı. Bu gravürlerden bir kısmını aynı zamanda yağlı boya olarak Doğu Albümü kitabına da koydu. Bu çalışmanın yapılmasında cesaret ve ilham kaynağımız olan Lennep'in çizimleri iki açıdan önem arz etmektedir: Bunlardan ilki adı geçen misyonerin Tokat'ı ve buradaki insanları tanımak için elinde uzun süre vardı. Kendi deyimiyle mensubu olduğu misyoner örgütünün eğitim ve sağlık ayağının bulunmasından dolayı insanlarla kolay iletişim kurabilmekteydi. İkincisiyse Henry John van Lennep, kitabında yalnızca birer gravür çizmekle kalmadı. Her gravürün hikâyesini özelde Tokat ve genelde Osmanlı toplumu için geniş bir şekilde anlattı. Böylece dönemin ruhunu hayata geçirdi.

Günümüzde, araştırmacılar çoğu diplomat veya misyoner pozisyonunda Türkiye'yi kat eden seyyahlara karşı mesafeli bir duruş göstermektedir. Bu mesafeli duruş eşyanın tabiatına pek uygundur ve doğal karşılanmalıdır. Bununla birlikte, bu diplomat ve misyonerlerin Osmanlı ülkesindeki varlığının yarattığı bütün tehditlere rağmen, tarihçinin eleğinden geçtiğinde, özellikle Türkiye'deki şehirlerin tarihini aydınlatmaya sağlayacağı katkıyı göz ardı etmemek de araştırmacıların bir görevidir.

Bugün Tokat gibi tarihi şehirler çok sayıda arşiv belgesinde yer almakta; bu şehirlerin nüfus ve ekonomisine dair elimizde çok sayıda rakam bulunmaktadır. Ne var ki gerek akademik çevreler ve gerekse tarih meraklıları rakam okumaktan pek hoşlanmamaktadır. Onlar, tarihin ete kemiğe bürünmesini daha ilgi çekici bulmaktadır. Bu nedenle Türkiye'de şehir tarihlerinin artık resmî defterlerdeki rakamların yanında insan hikayeleri ve resimlerle desteklenmesini olumlu bir gelişme olarak görmek zorundayız. Osmanlı tarihinde Lale Devri'ni ilgi çekici

kılan ya da bazı sünnet şölenlerini ve düğünleri öne çıkaran gelişmeler arasında bunlarla ilgili gravür ve minyatür tarzında eserin çokluğu dikkate alınmalıdır. Aynı şekilde şehir tarihi araştırmaları bu zemine oturduğunda daha büyük bir mana kazanacaktır. Bunun sonucunda da şehirlilik bilinci, şehre ve toprağa olan bağlılık daha da artacak ve hiç şüphesiz bu genel olarak vatana ve devlete bağlılığı da öne çıkaracaktır.

Günümüzde tek başına minyatürlerin ya da gravürlerin içerisinde olduğu prestij baskı kitaplar için birkaç söz söylemekte yarar vardır. İlk olarak bu prestij kitaplar sınırlı sayıda basılmakta ve halka ve araştırmacılara ulaşamamaktadır. İkinci olarak bu tip kitapların tek başına görsellerden oluşması da sıkıntı doğurmaktadır. Lennep örneğinde olduğu gibi hikâyesi olan resimler ilgiyi çoğaltabilirken, hikâyesi olmayan resimlerden oluşan bir kitap insanlar üzerinde herhangi bir etki uyandırmamaktadır.

Seyahatnameler, Batılıların olumsuz imgelemeleri yanında çok yararlı tarihsel kaynaklardır. Gerek resimli gerekse resimsiz olsunlar anlattıkları hikâyelerin tarihe kattığı renk ortadadır. Son olarak burada başta Türk Tarih Kurumu olmak üzere ülkemizin saygın kütüphanelerinin çok kısa zamanda yapması gereken bir çalışma vardır. Batıda büyük merkezler ve üniversiteler dijital olarak bu seyahatnameleri araştırmacıların hizmetine sunmaktadır. Şimdi, Türkiye’de en kısa zamanda oluşturulacak bir ekiple bir dijital seyahatname arşivi kurulması ve bunların yer ve zamana göre tasniflenmesi yerel tarih çalışmalarına yeni ve daha sağlam bir ufuk açacaktır. Bu olduğunda başta şehir planlamacıları ve öte yandan kültür varlıklarını koruma konusunda birçok bileşene yeni bir ufuk doğacaktır.

Kaynaklar

Açikel, Ali - Abdurrahman Sağır, *Osmanlı Döneminde Tokat Merkez Vakıfları-Vakfiyeler*, C 1, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayını, Tokat 2005.

Açikel, Ali, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Batılı Seyyahların Seyahatnamelerine Göre Tokat Şehri”, *Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (25-26 Eylül 2014/Tokat) Bildirileri*, C 1, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayını, Tokat 2015, s. 135-146.

Ainsworth, William Francis, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, vol. II, London 1842.

Amanat, Abbas, “Hamrāh-e Mirzā Şāleḥ az Eşfahān be Tehrān”, *Āyanda* 9 (1983), s. 36-49.

Arabic Proverbs, or the Manners and Customs of the Modern Egyptians, ed. William Ouseley, trans. John Lewis Burckhardt, London, 1830.

Arslan, Necla, *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul: 18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 1992.

Arslan Sevin, Necla, *Gravürlerde Yaşayan Osmanlı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara 2006.

Atilla A., Nedim- Nezh Öztüre, *Parşömen: Gravürler ve Fotoğraflarla Bergama’da Değişim*, Öztüre Holding Kültür Yayınları, İzmir 2001.

Aydemir, Oğuz, *Gravür, Harita ve Fotoğraflarla Çeşme.*, [y.y., t.y.].

Barnett, Richard David, “Sir Robert Ker Porter-Regency Artist and Traveller”, *Iran* X (1972), s. 19-24.

Başgelen, Nezh, *Bir Zamanlar Tokat*, Kentbank Yayını, İstanbul 1998.

Başgelen, Nezh, *Gravürlerden Fotoğraflara İstanbul*, Turing Yayını, İstanbul 2017.

Beşirli, Mehmet “Tokat Voyvodalığı (1774-1842)”, *Belleten*, C LXIX, S. 254 (2005), s. 161-215.

Ceco, Sinan, *İstanbul’un 100 Gravürü*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayını, İstanbul 2010; Cemal Akyıldız,

Cemal Akyıldız’la İstanbul Gravürleri, Avrupa Kültür Başkenti Ajansı Yayını, İstanbul 2010.

Dalvimar, Octavien, *Osmanlı Kiyafetleri: Türkçe, İngilizce ve Fransızca İzahlı Altmış*

Gravür, çev. Ali Berktaş; ed. Emre Yalçın, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

Dictionary of National Biography

Ebn, Hıawqal, *Masālek al-mamālek: The Oriental Geography of Ebn Haukal, an Arabian Traveller of the Tenth Century*, trans. from Persian by William Ouseley, London 1800.

Eraşşar, Osman, *Seyahatnamelerde Kayseri*, Kayseri Ticaret Odası Yayını, Kayseri 2000.

Erdem, Bora, *Matbaacılık ve Basım Süreci*, Cinius Yayınları, İstanbul 2017.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C V, Der-saadet 1315.

Faroqhi Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, 2. Baskı, Tarih Vakfı Türk Yayınları, İstanbul 1994.

Fisher Hawes Louisa, *Memoir of Mrs. Mary E. Van Lennep*, Hartford 1848.

Genç, Mehmet, “17-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayını, İstanbul 2000.

Gölönü, Gündüz, *Kazı Resim*, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yayını, İstanbul 1979.

Gravür, *Kartpostal ve Fotoğraflarda Beykoz*, haz. İrfan Dağdelen, Beykoz Belediyesi Yayını, İstanbul 2014.

Gravürlerle Erzurum, yay. haz. Mustafa Küçüköner, Lütfü Kaplıanoğlu, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayını, Erzurum [t.y.].

Gravürlerle Türkiye Giysiler, Portreler I-II, yay. haz. Mustafa Sevim, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1997.

Gravürlerle Türkiye: Anadolu I-II, yay. haz. Mustafa Sevim, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1997.

Gravürlerle Türkiye: İstanbul I-III, yay. haz. Mustafa Sevim, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1996.

Gravürlerle Türkiye: İstanbul, yay. haz. Mustafa Sevim, 2. bs., Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 2002.

Güner Mustafa, “Erzurum Gravürleri”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 16 (2016), s. 59-72.

Gürüney, M. Hakan, *Bozcaada Harita ve Gravürleri*, Bozcaada Yerel Tarih Araştırma Merkezi Yayını, Çanakkale 2006.

Kentin Anlam Haritaları: Gravürlerde İstanbul, ed. Sercan Özgencil Yıldırım, İstanbul Ticaret Odası Yayını, İstanbul 2008.

Kılıç, Erol, *Gravür ve Eski Fotoğraflarla Erzurum*, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul 1998.

Kuş, Ayşegül, “Burnaby’nin 93 Harbi’nin Hemen Öncesinde Gazi Osman Paşa’nın Doğduğu Kent Tokat’a Dair İzlenimleri”, *II. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi Sempozyumu (5-7 Nisan 2017/Tokat) Bildiriler*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayını, Tokat 2017, s. 258-275.

Kuş, Ayşegül, “Lennepe’in Seyahatnamesinde Tokat’ın İktisadi Yapısı”, *Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (25-26 Eylül 2014/Tokat) Bildirileri*, C 1, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayını, Tokat 2015, s. 553-562.

Mahiroğulları, Adnan, *Seyyahların Gözüyle Sivas*, İstanbul 2001.

Minyatür ve Gravürlerle Osmanlı İmparatorluğu, ed. Tülay Duran, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı Yayını, İstanbul 1998.

Nemlioğlu, Candan, *Görsel Belgelerde Trabzon: Panel ve Tablolar (Yağlıboya-Suluboya-Karakalem) Gravür ve Litografiler 1461-1914*, Trabzon Araştırmaları Merkezi Vakfı Yayını, İstanbul 2005.

Ouseley, William, *Catalogue of Several Hundred Manuscript Works in Various Oriental Languages*, London 1831.

Ouseley, William, *Observations on Some Medals and Gems, Bearing Inscriptions in the Pahlavi or Ancient Persick Character*, London 1801.

Ouseley, William, *Persian Miscellanies: An Essay to Facilitate the Reading of Persian Manuscripts, with Engraved Specimens, Philological Observations, and Notes Critical and Historical*, Londra 1795.

Ouseley, William, *The Oriental Collections: Consisting of Original Essays and Dissertations, Translations and Miscellaneous Papers, Illustrating the History and Antiquities, the Arts, Sciences, and Literatures of Asia*, 3 vols., London, 1797-1800.

Ouseley William, *Travels in Various Countries of the East: More Particularly Persia*, 3 vols., London 1819-23.

Özdemir, Nezaket, *Fotoğraftan Önce Bursa Gravürler*, Bursa Valiliği Yatırım İzleme ve Koordinasyon Başkanlığı Yayını, Bursa [t.y.].

Özdemir Yaşar Bedri, *Fotoğraf ve Gravürlerle Trabzon Şehrengizi*, Mor Taka Kitaplığı Yayını, Trabzon 2011.

Özvar, Erol, *XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1998.

Polat, Neva, “Gravürün Osmanlı Serüveni”, *İSMEK El Sanatları Dergisi*, sS. 23 (2017), s. 128-137.

Porter, Robert Ker, *A Narrative of the Campaign in Russia: During the Year 1812*, London 1813.

Porter, Robert Ker, *Letters from Portugal and Spain: Written During the March of the British Troops Under Sir John Moore*, London 1809.

Porter, Robert Ker, *Travelling Sketches in Russia and Sweden, During the Years 1805, 1806, 1807, 1808*, Vol. 1 of 2, London 1809 (2. Bs. 1813).

Porter, Robert Ker, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia: During the Years 1817, 1818, 1819, and 1820*; vol. 1-2, London 1821.

Price, William, *Journal of the British Embassy to Persia*, C 1, London 1832.

Qāzi Aḥmad Ğaffāri, *Epitome of the Ancient History of Persia*, ed. and trans. William Ouseley, London, 1799.

Şadeq, Eşfahānī, *The Geographical Works*, ed. and trans. from Persian by William Ouseley, [with Critical Essay on Various Manuscript Works, Arabic and Persian, Illustrating the History of Arabia, Persia, Turkomania, India, Syria, Egypt, Mauritania, and Spain], trans. J. C., Publications of the Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, London, 1832.

Sargent John, *A Memoir of the Rev. Henry Martyn*, 3. Baskı, Boston 1836.

Saylan, Kemal, *Seyyahların Gözüyle Gümüşhane (Osmanlı Dönemi)*, Gümüşhane Üniversitesi Yayını, Gümüşhane 2016.

Simpson, St. John, “From Persepolis to Babylon and Nineveh: The Rediscovery of the Ancient Near East”, *Enlightenment. Discovering the World in the Eighteenth Century*, ed. K. Sloan, British Museum Press, London 2003, s. 192-201.

Sir Robert Ker Porter's Caracas Diary: 1825-1842: A British Diplomat in a Newborn Nation, ed. Walter Dupouy Instituto Otto Y Magdalena Blohm Yayını, Caracas 1966.

Strabon, *Coğrafya "Geographika"*, Kitap XII, Bölüm: I-II ve III, çev. A. Pekman, İstanbul 1969.

Şimşirgil, Ahmet, "XV-XVI. Asırlarda Tokat'ta İktisadi Hayat", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 10, (1995), s.187-210.

Tavernier, Jean Bapiste, *Les Six Voyages de M. J. B. Tavernier en Turquie, en Perse et aux Indes*, C 1, Paris 1713.

The Bakhtyar Nameh, or Story of Prince Bakhtyar and the Ten Viziers, ed. and trans. William Ouseley, London 1801.

The Battle of Lodi; or, An Accurate Sketch of General Bonaparte's Campaigns in Italy, painted by. Robert Ker Porter, Newyork 1804.

The Mirror of Literature, Amusement and Instruction, vol. 1, London 1842.

The United Service Magazine and Naval and Military Journal, 1842, part III, London, s. 261-266.

Tokat Tarihi Yapıları, çiz. Cemal Ak yıldız, yaz. Nurhan Atasoy, Tokat Valiliği Yayını, İstanbul 2017.

Tuzcu, Ali, *Seyahatnamelere Göre Amasya*, 2. Baskı, Amasya Belediyesi Yayını, Amasya 2013.

Van Lennep Henry John, *Bible Lands, Their Modern Customs and Manners Illustrative of Scripture*, New York 1875.

Van Lennep Henry John, *The Grave of Henry Martyn*, Newyork 1863.

Van Lennep Henry John, *The Oriental Album: Twenty Illustrations Oil Colors of the People and Scenery of Turkey*, New York 1862.

Van Lennep Henry John, *Travels in Little Known Parts of Asia Minor*, C 1-2, London 1870.

Vasilieva, Nina E., "About the History of Sir Robert Ker Porter's Album with His Sketches of Achaemenid and Sassanian Monuments", *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*'27 (1994), s. 339-48.

EK: Tokat'a Ait XIX. Yüzyılda Çizilmiş Gravürler

Gündelik Yaşam Araçları

Yayık (TLPAM, cilt 1, s. 131)

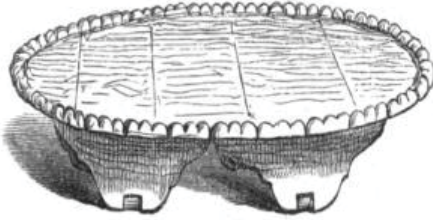
Üçayak (TLPAM, cilt 1, s. 227)

Cezve (TLPAM, cilt 1, s. 227)

İbrik (TLPAM, cilt 1, s. 227)

Ahşap Sofra (TLPAM, cilt 1, s. 229)

Leğen (TLPAM, cilt 1, s. 231)

İbrik (TLPAM, cilt 1, s. 231)

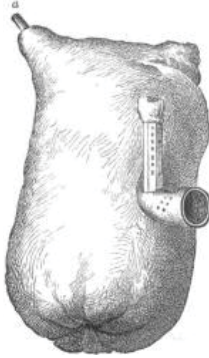
Sepet Sofra (TLPAM, cilt 1, s. 232)

Saban (TLPAM, cilt 1, s. 241)

Bahçe Küreği [Bel] (TLPAM, cilt 1, s. 243)

Tulum (TLMPA, cilt 1, s. 248)

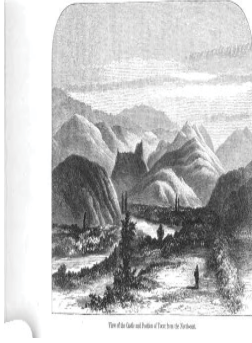
Mekânlar

Tokat Ermeni Mezarlığı
(TLPAM, cilt 1, s. 169)

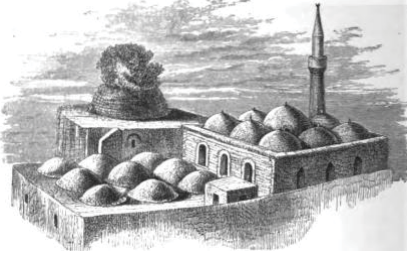
Henry Martyn'ın Daha Sonra Lennepe
Tarafından Düzenlenen Mezarı
(TLPAM, cilt 1, s. 172)

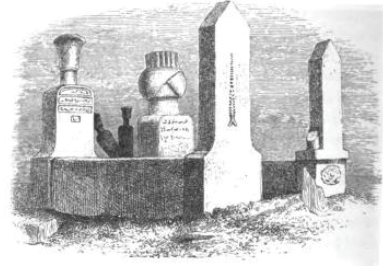
Kuzey-Doğudan Kale Manzarası ve
Tokat'ın Görünümü

Üzüm Bağlarında Bekçi Kulesi
(TLPAM, cilt 1, s. 211)

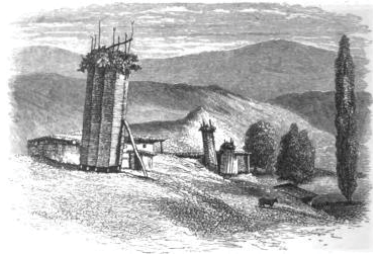
Tokat'ta Eski Cami, Medrese ve Han
(TLPAM, cilt 1, s. 218)

Türk Mezarları (TLPAM, cil 1, s. 290)

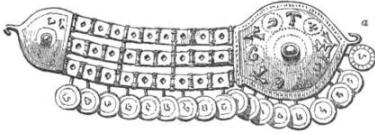

Aziz Chrysostom'un Türbesi ya da Hücresi
(TLPAM, cilt 1, s. 323)

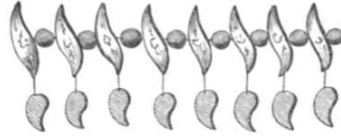

Dönexse Kızılbaş Köyü
(TLPAM, cilt 1, s. 332)

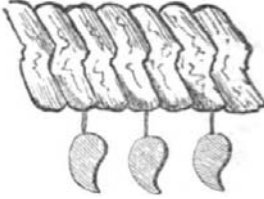
Kişisel Eşyalar

Kadınların Kullandığı Altın Alınlık ve
Kıymetli Taşlar (Bir Yarısı)
(TLPAM, cilt 1, s. 237)

Mercan ve Altın Kolye
(TLPAM, cilt 1, s. 238)

Altın Kolyeden Bir Parça
(TLPAM, cilt 1, s. 238)

Antik Altın Küpe
(TLPAM, cilt 1, s. 238)

Doğal Yaşam

Yuvalarında Ayı Yavruları
(TLPAM, cilt 1, s. 319)

Ayı Avı (TLPAM, cilt 1, s. 320)

Sosyal Faaliyetler-İnsanlar

Ermeni Düğün Alayı
(TLPAM, cilt 1, s. 271)

Ermeni (TLPAM, cilt 1, s. 298)

Ermeni (TLPAM, cilt 1, s. 298)

Ermeni Kadını (TLPAM, cilt 1, s. 299)

